ΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΑΣΤΙΚΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

Αναστασίας Γ. Καρρά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

1. Γενικό Πλαίσιο
   - 1.1 Αριστοτέλης Ζάχος
   - 1.2 Αναστάσιος Ορλάνδος
   - 1.3 Το παλαιότερο σπίτι της Άρτας
   - 1.4 Τα λαϊκά σπίτια της Άρτας

2. Αναλυτική Περιγραφή των Αστικών σπιτιών της Άρτας

   2.1 Η Πρόσοψη και οι εξώθυρες

   2.1.1. Οι εξώθυρες στα σπίτια της Πλατείας Αγίου Νικολάου

   2.2. Τα παράθυρα

   2.3. Τα εξώστεγα ή σαχνισιά

   2.4. Η στέγη

   2.5. Το ισόγειο

   2.6 Η αυλή

   2.7. Οι αλτάνες

   2.8. Το ανώγειο

3. Οικία Γαρουφαλιά
4. «Το αρχοντικό του Λιδωρίκη»
5. Η Οικία Ζορμπά
6. Η Οικία Δημητρίου Τρουβά

   6.1 Ιστορικό του κτιρίου

   6.2 Αποτύπωση & Αποκατάσταση της οικίας

   6.3 Περιγραφή μετά την Αποκατάσταση

   6.4 Επισημάνσεις επί της οικίας Δ. Τρουβά
7. Το κτίριο του πολιτιστικού Συλλόγου «Ο ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ»
8. Βιβλιογραφία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία είναι το αποτέλεσμα μιας προσπάθειας να συνθέσω τις παλιές φωτογραφίες και τα γραφόμενα σε διάφορα βιβλία και εργασίες (που σπάνια κυκλοφορούν πλέον) έτσι ώστε να δώσω μια αναλυτική περιγραφή των αστικών σπιτιών της πόλης μας.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την κυρία Έφη Γείτονα - Ζορμπά, απόγονο της οικογένειας Ζορμπά, τον κύριο Δημήτριο Τρουβά, ιατρό και ιδιοκτήτη του Αρχοντικού Τρουβά, την κυρία Μαρία Νιάρου, αρχαιολόγο, την κυρία Μιμίκα Αξιώτη, Πρόεδρο του Συλλόγου «Ο Μακρυγιάννης», την κυρία Ζωή Μπαρτζώκα, μέλος του Δ.Σ. του Συλλόγου «Ο Μακρυγιάννης», Υπεύθυνη της Θεατρικής σκηνής του Συλλόγου και σκηνοθέτη της, τον κύριο Τάκη Ζαρκαλή, καθηγητή Φυσικής και τον κύριο Γιάννη Νίκα, Τοπογράφο - Μηχανικό, για τις πληροφορίες, το υλικό και τη βοήθεια που μου παρείχαν για την περάτωση της εργασίας. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την κυρία Χρυσούλα Κολιάτσου – Κατσαρού, πρώην Διευθύντρια Υποθηκοφυλακείου Άρτης για τη βοήθειά της στην ανεύρεση των πολύ παλιών συμβολαίων της οικίας Ζορμπά.

Αναστασία Γ. Καρρά

1.ΓΕΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Τα σπίτια στην ηπειρωτική Ελλάδα θα μπορούσαμε να τα διακρίνουμε σε τρεις κατηγορίες : τα «λαϊκά», τα «μεσαία» (νοικοκυρόσπιτα) και τα «αρχοντικά». Τα λαϊκά σπίτια ανήκαν στα χαμηλότερα ή μεσαία κοινωνικά στρώματα και στις αγροτικές οικογένειες που για διάφορους λόγους είχαν μετοικήσει στην πόλη. Τα αρχοντικά ανήκαν στους μεγαλέμπορους που είχαν στενές οικονομικές σχέσεις με την Ευρώπη και σε πλούσιους μπέηδες και Τούρκους αξιωματούχους. Υπήρχε, βέβαια και ο ενδιάμεσος τύπος που ονομαζόταν «νοικοκυρόσπιτο» και αντιστοιχούσε σε ένα πολύ σημαντικό κοινωνικό στρώμα, στους νοικοκυραίους, στους τοπικούς εμπόρους, στους βιοτέχνες, στους ναυτικούς, κλπ. Τα σωζόμενα κτίρια που είναι αντιπροσωπευτικά της αρχιτεκτονικής στην Ήπειρο του 19ου αιώνα είναι κυρίως τα «νοικοκυρόσπιτα» και τα «αρχοντικά», δηλαδή τα κτίσματα που σε σύγκριση με τα ισόγεια «λαϊκά» σπίτια, έχουν πιο σύνθετη κατασκευή, είναι διώροφα ή τριώροφα, έχουν λιθόχτιστους τους τοίχους των κάτω πατωμάτων, ενώ στους πάνω ορόφους δημιουργούνται χαγιάτια, προεξοχές, οι τοίχοι έχουν πολλά και μεγάλα παράθυρα, κλπ.

Η παραπάνω ορολογία στη διάκριση της κατοικίας είναι του Αριστοτέλη Ζάχου ο οποίος διέκρινε τα «αρχοντικά» από τα «νοικοκυρόσπιτα» (Ζάχος, 1928). Αργότερα βέβαια η Αγγελική Χατζημιχάλη δεν ξεχώρισε το αρχοντόσπιτο από το νοικοκυρόσπιτο. Αν και δεν γίνεται πάντοτε η ταύτιση κοινωνικών στρωμάτων με την αρχιτεκτονική στο παραδοσιακό περιβάλλον, τα νοικοκυρόσπιτα αντανακλούν από τη μια μεριά την πιθανή προέλευσή τους, ως ένα σημείο, από τα απλούστερα «λαϊκά» και από την άλλη προσπαθούν να μιμηθούν τα πλουσιότερα «αρχοντικά» αλλά με πιο «ευτελή» μέσα. Έτσι στα Γιάννενα, για παράδειγμα, τα σπίτια των νοικοκυραίων έχουν όλα τα στοιχεία των αρχοντικών σπιτιών αλλά σε μικρότερη κλίμακα, μερικές φορές μάλιστα χωρίς την επιβλητική επανάληψη των χώρων υποδοχής που χαρακτηρίζει τα τελευταία (Λουκάκης, 1960).

Τα «αρχοντικά» αποτελούν έναν περίτεχνο και πιο όψιμο τύπο της ηπειρωτικής κατοικίας που δεν προέκυψε μόνο από την προσθετική και ποιοτική εξέλιξη ενός απλούστερου και παλαιότερου τύπου, όπως υποστηριζόταν ως τώρα (Λουκάκης, 1960), αλλά μάλλον από απευθείας εισαγωγή αστικών τύπων από τα μεγάλα κέντρα του 18ου αιώνα, όπως η Κωνσταντινούπολη. Αυτό δεν αποκλείει πάντως παράλληλα να δεχτούμε σαν μακρινό συγγενή του αρχοντικού πυργόσπιτου τον μεμονωμένο οχυρό πύργο, με ορθογώνια κάτοψη και πολλούς ορόφους, του οποίου η προέλευση χάνεται στο Βυζάντιο και στη Λατινική κατάκτηση του 13ου αιώνα. Οι πρώιμοι οχυροί πύργοι είχαν σχεδόν τετράγωνη κάτοψη. Το ισόγειο και το δώμα τους συχνά στεγαζόταν με θόλο, ενώ όλα τα ενδιάμεσα επίπεδα διέθεταν ξύλινη κατασκευή. Η είσοδος είτε γινόταν απευθείας στον πρώτο όροφο με κινητή

σκάλα εξωτερική είτε, μεταγενέστερα, βρισκόταν στο ισόγειο. Οι πύργοι μπορούσαν να χρησιμεύσουν για μόνιμη διαμονή, εφοδιασμένοι με τζάκια σε διάφορα επίπεδα. Και πάλι δεν υπήρχαν εσωτερικά χωρίσματα. Σε αυτόν το στοιχειώδη τύπο ανήκουν οι πιο απλές κούλιες στην Αλβανία και οι παλιότεροι «πύργοι», δηλαδή τα πυργόσπιτα της Τουρκοκρατίας με τα χαρακτηριστικά μικρά, τοξωτά παράθυρα και την τετράριχτη στέγη (Φιλιππίδης, 1984).

Αργότερα το ψηλότερο μέρος του πύργου άρχισε να ξεχωρίζει από το υπόλοιπο κτίσμα με διάφορες προεξοχές (σαχνισιά) καθώς και με περισσότερα και μεγαλύτερα παράθυρα. Από το πολυώροφο αυτό πυργόσπιτο σε συνδυασμό με τις αστικές επιδράσεις προήλθε ο διώροφος ή τριώροφος τύπος του αρχοντικού σπιτιού. Ενώ η βάση του αρχοντικού διατηρεί τον αμυντικό χαρακτήρα του πύργου, το περίγραμμά του είναι πολύ πιο ελεύθερο, οπότε μπορεί να αποκτήσει ιδιαίτερες κεραίες (προεκτάσεις) γύρω από έναν κεντρικό χώρο, το ηλιακό ή δοξάτο, ο οποίος βρίσκεται στον ψηλότερο όροφο του σπιτιού, μια χαρακτηριστική διάταξη η οποία σύμφωνα με τον Α. Ζάχο έχει βυζαντινή προέλευση (Ζάχος, 1923).

Η Άρτα στις αρχές του 1900 ήταν μια από τις πόλεις που είχαν διατηρήσει το παλιό, γραφικό τους χρώμα όπως το βλέπουμε στις περιγραφές των διάφορων περιηγητών που πέρασαν από τα μέρη μας. Αυτό οφείλονταν πρωτίστως στο γεγονός ότι μόλις το 1881 είχε απελευθερωθεί από τον τουρκικό ζυγό, πράγμα που κατά τον Αναστάσιο Ορλάνδο, δεν επέτρεψε την εφαρμογή του νεοκλασικισμού, όπως έγινε σε άλλες περιοχές της χώρας. Επίσης από την ολοένα εξαφανιζόμενη παλιά πόλη είχαν διασωθεί κάποια σπίτια, όσα δεν είχαν καταστρέψει ακόμη η νεωτεριστική τάση και οι πυρκαγιές. Να σημειώσουμε όμως εδώ ότι κατά τη διάρκεια της δημαρχίας του Ευάγγελου Π. Γαρουφαλιά (1895-1899 & 1903- 1907), όταν εκπονήθηκε το πρώτο ρυμοτομικό σχέδιο της Άρτας και έγινε η προσπάθεια ευθυγράμμισης της κεντρικής οδού (σημερινής Σκουφά), παρά τις αντιδράσεις, άρχισαν να κτίζονται όμορφα νεοκλασικά σπίτια κατά μήκος της οδού - όπως για παράδειγμα η οικία Ζάρα (πρώην Δημαρχείο) -, πολλά από τα οποία διατηρούνται μέχρι σήμερα. Για την εποχή όμως στην οποία αναφέρεται ο Α. Ορλάνδος, τα σπίτια αυτά ήταν καινούργιες κατασκευές.

Μια ποιητική περιγραφή των σπιτιών της Άρτας διαβάζουμε στο περιοδικό του ΣΚΟΥΦΑ το 1967 : «*Η Άρτα με τα παλιά σπίτια, τις απέραντες αυλές με τις αλτάνες γιομάτες λογιών - λογιών λουλούδια, τα ξύλινα καφάσια των παραθυριών με τους πολύχρωμους φεγγίτες, την υαλόφραχτη κρεββάτα, τον μουσαφίρ-οντά, το χειμωνιάτικο με τα τεράστια ντιβάνια, τα πανέμορφα κορφοντούλαπα και το μεγάλο τζάκι πού τις χειμωνιάτικες νύχτες τριζοβολούσε ή φωτιά και μας μάζευε ή μάννα να μας πει «για το βασιλόπουλο πού σκότωσε τον δράκοντα κι' έσωσε την πεντάμορφη, για τη βασιλοπούλα πού την μαρμάρωσε ή κακιά μάγισσα...», το ξύλινο σκαλισμένο ντιβάνι με τον περίφημο κουμπέ, τούς μασαντράδες πού εναποθήκευαν τα τρόφιμα όλης της χρονιάς, τα χαγιάτια με τις καμάρες... Κι' όλα αυτά τάκρυβε μια μεγάλη δίφυλλη*

οξόπορτα, φτιαγμένη από άγριες πλανισμένες σανίδες καρφωμένες με καρφιά γύφτικα, πού στην άκρη είχαν στρογγυλά μεγάλα κεφάλια. Σε κάθε φύλλο της οξόπορτας κρέμονταν από μια μεγάλη κρικέλα χάλκινη κεντημένη, για να χτυπάν οι μουσαφίρηδες. Από την μια και την άλλη μεριά τής πόρτας ήταν πεζούλια, για να ξαποσταίνουν οι διαβάτες και οι νοικοκυραίοι. Είχε πολλά τέτοια σπίτια ή Άρτα τότες, τα περισσότερα ήταν στη συνοικία τού Αγίου Νικολάου και στη Μητρόπολη», (Βασταρούχας, 1967).

Τα αρχοντικά της Άρτας, είχαν παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά των Ιωαννίνων σχετικά με τον κτιριακό τύπο, το μέγεθος και την χάραξή τους και η αρχιτεκτονική τους δύναται να περιγραφεί ως «ιδιότυπη» δεδομένου πως τη χαρακτήριζε η πρόσμιξη μεσαιωνικών, βυζαντινών και ανατολίτικων στοιχείων. Σύμφωνα με τον Γ. Κουρμαντζή ο ρυθμός των οικιών που αναπτύχθηκε στα Ιωάννινα και την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, είναι ρυθμός ανάμειξης μεσαιωνικών στοιχείων (παράθυρα ισογείων), βυζαντινών στοιχείων (τοξωτές σκάλες που οδηγούν στους ορόφους) και ανατολικών επιδράσεων (τόξα ξύλινων στύλων που μοιράζονται στην πρόσοψη). Ο ρυθμός αυτός ονομάστηκε τουρκοβυζαντινός ή τουρκογιαννιώτικος, (ρυθμός που μπορεί να χαρακτηρισθεί και σαν μεταβυζαντινός) καθώς πολλές κατοικίες του είδους αυτού υπήρχαν κατά την εποχή του Αλή Πασά (Κουρμαντζής, 1987). Ευτυχώς, η χάραξη κάποιων από αυτές τις οικίες στην πόλη της Άρτας διασώθηκε και αποτυπώθηκε από τον Α. Ζάχο το 1915 και από τον Α. Ορλάνδο το 1936 (Οικονόμου, 2019).

1.1 Αριστοτέλης Ζάχος

Ο πρώτος που μας κληροδότησε φωτογραφίες από τις κατοικίες στην Άρτα της δεκαετίας 1910 – 1920 ήταν ο Αριστοτέλης Ζάχος, ο οποίος υπήρξε ένας από τους κυριότερους εκφραστές του λαϊκότροπου κινήματος στην αρχιτεκτονική καθώς "*υπήρξε ο δημοτικιστής της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής όταν οι προηγούμενοι υπήρξαν οι καθαρευουσιάνοι*" (Μιχελής, 2002).

Ο Αριστοτέλης Ζάχος άρχισε να περιηγείται την Ελλάδα με τη φωτογραφική μηχανή, τα μολύβια, τις πένες και το χρωστήρα του για να μελετήσει την αυτόχθονα παράδοση και τα βυζαντινά μνημεία της στις αρχές του 1900. Οι καρποί της περιήγησης του υπήρξαν πολυσήμαντοι και γόνιμοι καθώς ήταν ο πρώτος που αμφισβήτησε την ελληνικότητα του νεοκλασικισμού και τη δυτικότροπη μορφοκρατία της αστικής αρχιτεκτονικής του τόπου του. Στη λαϊκή αρχιτεκτονική παράδοση και στο παρελθόν της —βυζαντινό και παλαιοχριστιανικό— ο Ζάχος αναζητά τη γνήσια έκφραση της ψυχής του ελληνικού λαού. Από τη βαθιά αυτή δεξαμενή αντλεί συναισθηματική δύναμη, πρότυπα και εκφραστικά μέσα για την αρχιτεκτονική μεταρρύθμισή του, η οποία προαναγγέλλεται με το άρθρο του «*Λαϊκή Αρχιτεκτονική*» που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ο Καλλιτέχνης* τον Αύγουστο του 1911. Σε αυτό το πρώτο μανιφέστο του αρχιτεκτονικού δημοτικισμού, ο Ζάχος υιοθετεί την ιδέα

της συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού των Ζαμπέλιου, Παπαρρηγόπουλου, Δραγούμη και των δημοτικιστών.

Συνδέει τη λαϊκοπαραδοσιακή αρχιτεκτονική με την αρχιτεκτονική του Βυζαντίου, την οποία θεωρεί ως εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής όσον αφορά την κατοικία. Παραλείπει βέβαια την αρχιτεκτονική της Τουρκοκρατίας, αφού το μανιφέστο του κυκλοφορεί έναν μόλις χρόνο πριν η Ελλάδα και οι Βαλκάνιοι σύμμαχοί της έλθουν σε σύρραξη με την καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία για τη διανομή των ευρωπαϊκών εδαφών της.

Για τον Ζάχο το λαϊκό παραδοσιακό σπίτι και αρχοντόσπιτο αποτελούν υπόδειγμα πρακτικού πνεύματος και αισθητικής για τη δημιουργία μιας αυθεντικά σύγχρονης κατοικίας με ελληνικό χαρακτήρα. Στο άρθρο του γράφει χαρακτηριστικά : «*όπως υπάρχει δημώδης ποίησις εν Ελλάδι, βεβαίως θα υπάρχει μία λαϊκή καλλιτεχνία, μία λαϊκή αρχιτεκτονική, μία λαϊκή μουσική. Όλα δε αυτά δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία εξέλιξις των αρχαίων ελληνικών τεχνών. Διότι ο ελληνικός λαός από των χρόνων εκείνων, αν και υπέστη πολλάς μεταβολάς και επιρροάς ξενικάς δεν έπαυσε εν τούτοις ούτε να ζή, ούτε να αισθάνεται. Εις την αρχιτεκτονικήν αίφνης αι συνθήκαι του βίου, τα ήθη, τα έθιμα, η θρησκεία φέρουν μίαν μεταβολήν εκάστοτε εις την εξέλιξην της τέχνης, αλλά αυτή παραμένει οιονεί αμετάβλητος με όλα τα κύρια χαρακτηριστικά της. Εάν θελήσωμεν να παρατηρήσωμεν το σημερινόν ελληνικόν χωρικόν σπίτι και ζητήσωμεν να παραβάλωμεν αυτό απ' αυθείας με το αρχαίον ελληνικόν και από αισθητικής απόψεως και από πρακτικής τοιαύτης, θα ίδωμεν, ότι εκ πρώτης όψεως δεν αντιλαμβανόμεθα καμμίαν ομοιότητα. Εάν όμως παραβάλωμεν το σημερινόν ελληνικόν χωρικόν σπίτι με την αμέσως προηγουμένην ιστορικήν περίοδον, δηλαδή το σπίτι της τελευταίας εξελίξεως της βυζαντινής τέχνης, θα ίδωμεν ότι μικρά μόνον υπάρχει παραλλαγή και ότι η τουρκική κατάκτησις δεν επέφερε καμμίαν αλλοίωσιν, διότι το κατακτήσαν έθνος ήτο πολεμικόν μόνον χωρίς να φέρη μαζή του*

κανέναν πολιτισμόν ικανόν να επιδράση, εξ εναντίας μάλιστα αι κατακτηταί μετεχειρίσθησαν τα ελληνικά μνημειώδη οικοδομήματα όπως λ.χ, τους ναούς, τα ανάκτορα, τα μέγαρα των πλουσιωτέρων προς ιδίαν των χρήσιν και ούτω δεν ησθάνθησαν την ανάγκην ν' αναπτύξουν ιδικήν των τέχνην παρά εις ελάχιστα μόνον σημεία, εις τα περισσότερα των οποίων μετεχειρίσθησαν πάλιν Έλληνας τεχνήτας…», (Ζάχος, 1911).

1.2 Αναστάσιος Ορλάνδος

Ο επόμενος που περιέγραψε λεπτομερώς τα αστικά σπίτια της Άρτας ήταν ο αρχαιολόγος Αναστάσιος Ορλάνδος στη μελέτη του για τα Βυζαντινά μνημεία της Άρτας το 1936. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο, σε γενικές γραμμές, τα αστικά σπίτια της Άρτας του 19ου αιώνα αποτελούνταν κυρίως από ένα ισόγειο, το κατώι και ένα όροφο, το ανώγι. Παλιότερα σπίτια δεν σώζονταν εξ αιτίας των συνεχών πυρκαγιών και των καταστροφών που υπέστη η πόλη στη διάρκεια των χρόνων. Όπως και στα παλαιότερα βυζαντινά σπίτια, κατοικήσιμος ήταν μόνο ο πάνω όροφος, ενώ το ισόγειο το χρησιμοποιούσαν σαν αποθήκη.

Το ισόγειο ήταν συνήθως στέρεα χτισμένο «*με μικρούς κανονικούς λίθους του εγχωρίου, κιτρινολεύκου, σκληρού ασβεστόλιθου μετά παρεμβαλλομένων οριζοντίων δρυίνων δοκών, αίτινες χρησιμεύουσι ως ξυλοδεσιαί. Τουναντίον ο όροφος ή είναι εξ ολοκλήρου από ξύλινον σκελετόν και πήχεις επιχρισμένας με αμμοκονίαν (μπαγδατί) ή έχει το πολύ μόνον τους εξωτερικούς τοίχους λιθίνους με παρεμβαλλομένας οριζοντίους ξυλοδεσιάς*», (Ορλάνδος, 1936).

Όπως στα ανατολίτικα εν γένει σπίτια έτσι και στα Αρτινά η αυλή τοποθετούνταν όχι προς τον δρόμο αλλά στο βάθος του οικοπέδου έτσι ώστε να μην υπάρχει ορατή πρόσβαση μέσα στο σπίτι. Στην αυλή του σπιτιού, τον «οβορόν» συγκεντρώνονταν συνήθως όλη η ζωή και η κίνηση της οικογένειας στη διάρκεια της μέρας. «*Όπως δε και όλα τα αρχαία ελληνικά σπίτια, ούτω και τα σπίτια της λαϊκής αρχιτεκτονικής έχουσι τον πυρήνα της αρχιτεκτονικής αυτών διαπλάσεως προς την αυλήν και ουχί επί της προς την οδόν όψεως αυτών*», (Ζάχος, 1926)

1.3 Το παλαιότερο σπίτι της Άρτας

Την παλαιότητα του Αρτινού αρχοντόσπιτου της επόμενης φωτογραφίας, στην οποία χαρακτηριστικά αναφέρεται ο Α. Ζάχος, πιστοποιούν τα διατεταγμένα χαμηλά, κοντά στο πάτωμα, παράθυρα του ορόφου με τις "ριχτές" σιδεριές τους και τους υπερκείμενους φεγγίτες. Η αυλόπορτα έχει ξύλινη επίπεδη στέγαση, πράγμα που σύμφωνα με τον Α. Ζάχο φανερώνει χριστιανική κατοικία.

Πρόκειται για χαρακτηριστική διάταξη των παράθυρων των επίσημων χώρων διαμονής στην αρχιτεκτονική των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας πριν την βαθμιαία εισαγωγή, λίγο πριν τα μέσα του 19ου αιώνα, των υαλοπινάκων.

Το παλιότερο σπίτι της Άρτας (Ζάχος, 1916)

Τυπικά στοιχεία της Αρτινής αρχιτεκτονικής είναι η κατασκευή της όψης από ημιλαξευτή λιθοδομή ("αράδα"), η φαρδιά εξώθυρα, η "μεσιά" και το ισχυρό, σε διπλή σειρά ξύλινων φουρουσιών, γείσο της στέγης, που προεξέχει.

Ορισμένα εμφανή στη φωτογραφία στοιχεία, όπως η σπάνια στα Αρτινά αρχοντικά ασυμμετρία στην όψη και οι ατέλειες της κατασκευής στην δεξιά γωνία του κτιρίου και στη στέγη, (διακρίνεται η σκιά των φθαρμένων σανιδιών του πετσώματος), οδηγούν στην υπόθεση ότι το μικρό λαϊκό σπίτι που συνορεύει με το αρχοντικό, είχε αντικαταστήσει τμήμα του αρχικού σπιτιού, που είχε για κάποιο λόγο καταστραφεί", (Μαμαλούκος, 2007)

1.4 Τα λαϊκά σπίτια της Άρτας

Τα «λαϊκά» σπίτια στην πόλη της Άρτας ήταν συνήθως μονώροφα ή διώροφα και ανήκαν κυρίως σε χριστιανούς με την κύρια όψη τους τοποθετημένη συνήθως πάνω στην οικοδομική γραμμή. Οι κατοικίες αυτές ήταν κατασκευές με απλοποιημένα μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία και ακολουθούσαν τύπους και κατασκευαστικούς τρόπους κοινούς στην τοπική παράδοση. Το κάτω πάτωμα είχε συνήθως ένα μικρό παράθυρο και καλά ασφαλισμένη είσοδο ενώ ο πάνω όροφος, - όταν υπήρχε - διέθετε μια σειρά από παράθυρα στην πρόσοψη και μερικές φορές ένα μικρό μπαλκόνι. Περνώντας την εξώθυρα έμπαινες σε έναν μακρύ διάδρομο, το διαβατικό, που οδηγούσε στην μικρή αυλή στο πίσω μέρος του σπιτιού.

Σπίτια στην οδό Αλεξοπούλου & Γριμπόβου στην συνοικία Αλμπαναριά (Δ. Βαφιάς)

Λαϊκά σπίτια στην οδό Κουμουνδούρου (Φωτο από προσωπική συλλογή)

Ανώγειος οικία του 1840, χωρίς κατάστημα στο ισόγειο, επί της οδού Σταματελοπούλον.(ΣΚΟΥΦΑΣ, τχ. 85,1995)

Καταστήματα με λαϊκές κατοικίες στον επάνω όροφο με σκεπαστούς εξώστες που προεξείχαν του τοίχου του σπιτιού, επί της οδού Παντοκράτορος διατηρούν ακόμη τη μορφή τους την δεκαετία του '70. (Φωτο από αρχείο Τάκη Ζαρκαλή)

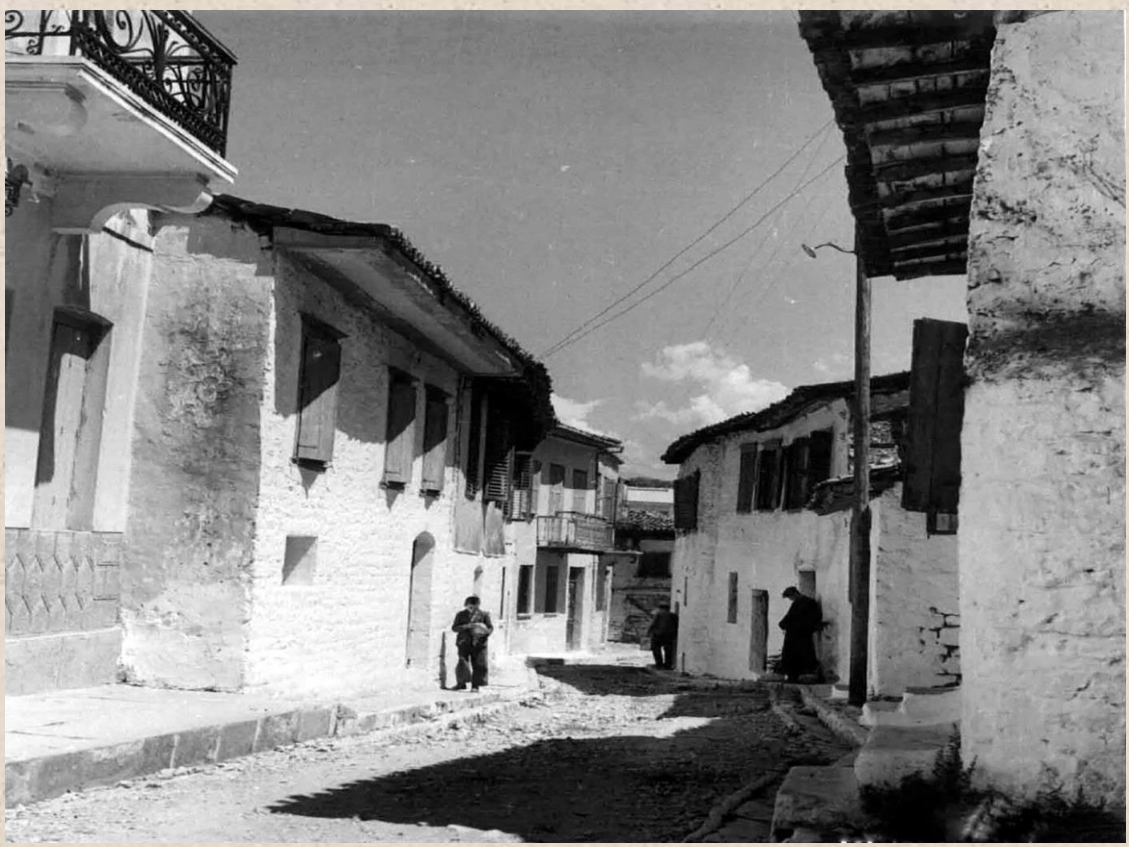

Σπίτια στην οδό Παντοκράτορα στη Άρτα την δεκαετία του ’40 (Φωτο από προσωπική συλλογή)

Νοικοκυρόσπιτα στην Πλατεία Μονοπλιού (Πίνακας Δ. Βαφιά, 1972)

Η Φωτεινή Λαλαγιάννη στην εξώθυρα του σπιτιού της στην πλατεία Μονοπωλίου στην Άρτα την δεκαετία του ’60. Πρόκειται για την αριστερή είσοδο του σπιτιού που εικονίζεται στην άκρη αριστερά στον προηγούμενο πίνακα του Δ. Βαφιά. (Φωτο από αρχείο Γιάννη Νίκα)

2.ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

Οι κατοικίες του 19ου αιώνα στην Ήπειρο είχαν κοινά στοιχεία με αυτές που συναντώνται σε μια μεγάλη γεωγραφική περιοχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που περιλαμβάνει και το μεγαλύτερο τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου. Ιδιαίτερα για την Άρτα, η περιγραφή που ακολουθεί είναι του Α. Ορλάνδου (1936).

2.1 .Η Πρόσοψη

Η όψη του παλιού Αρτινού σπιτιού παρουσιάζει σχεδόν φρουριακό χαρακτήρα, τουλάχιστον στο επίπεδο του ισογείου. Εκτός από την μεγάλη θύρα της εισόδου, τη μεσιά, συνήθως δεν υπάρχει κανένα άλλο άνοιγμα στο ισόγειο, εκτός ίσως από ένα ή δύο σιδερόφραχτα μικρά παράθυρα για να φωτίζονται οι αποθήκες που συνήθως βρίσκονταν εκατέρωθεν της εισόδου. Συνήθως η κύρια είσοδος «αυλόπορτα», βρισκόταν παραπλεύρως του οικοδομήματος «*ποικίλλουσα διά της πλουσίας αρχιτεκτονικής και του ανοίγματος αυτής την μονοτονίαν της λείας επιφάνειας του αυλογήρου. Αι αυλόθηραι των χριστιανικών σπιτιών εις τας πόλεις έχουσι συνήθως ξυλίνην επίπεδον στέγασιν, εν αντιθέσει προς τας αυλοθύρας των μωαμεθανικών, αι οποίαι είναι πάντοτε σχεδόν τοξοταί μετά τετραγώνου πλαισίου προδίδοντος ανατολικήν επίδρασιν*», (Ζάχος, 1928).

Η θύρα της εισόδου «*άλλοτε μεν διαμορφούται με ευθύ υπέρθυρον φερόμενον εκατέρωθεν υπό απλού κοίλου κυματίου, άλλοτε δε είναι καμαρωτή με λίθινον ημικυκλικόν υπέρθυρον, διαρθρούμενον ενίοτε εις δύο ζώνας ή περιβαλλόμενον υπό οδοντωτής ταινίας. Αι καμαρωταί όμως εξώθυραι ανοίγονται, ως επί το πλείστον, επί του αυλόγυρου και φέρουσιν απ' ευθείας εις την αυλήν. Κλείεται δε το θύρωμα διά ξυλίνων θυροφύλλων απαρτιζομένων εκ κατακορύφων ξυλίνων σανίδων προσηλουμένων επί οριζοντίων, όπισθεν τοποθετουμένων, δοκίδων τη βοηθεία ρεζέδων και σιδηρών, λίαν διακοσμητικών, γύφτικων καρφιών με μεγάλας στρογγυλάς κεφαλάς*», (Ορλάνδος, 1936)

Πάνω στην πόρτα ήταν τοποθετημένοι δυο μεγάλοι, κυρτοί, σιδερένιοι ή χάλκινοι δίσκοι με κρίκους (κρικέλλες) για λαβές. Από την εσωτερική πλευρά η θύρα έκλεινε με το μάνδαλο το οποίο άνοιγε «*δι' εξωτερικώς ελκόμενον άνω διά λεπτού σχοινίου εξερχομένου δι' οπλής*». Αρκετές φορές πάνω στη θύρα υπήρχε και σιδερένιο ρόπτο.

2.1.1. Οι εξώθυρες στα σπίτια της πλατείας Αγίου Νικολάου

Κατά την διάνοιξη στη δεκαετία του 1980 της οδού Κύπρου αλλοιώθηκε ανεπανόρθωτα το δυτικό τμήμα της γραφικής πλατείας του ενοριακού ναού του Αγίου Νικολάου στη συνοικία του Τουρκοπάζαρου.

Αυτήν ακριβώς τη γωνία της παλιάς πόλης της Άρτας διασώζει η επόμενη πολύτιμη φωτογραφία του Αριστοτέλη Ζάχου. Στην εικόνα διακρίνονται δύο γειτονικά σπίτια με χαρακτηριστικής μορφής τοξωτές εξώθυρες. Η μία απ' αυτές προστατεύεται από ισχυρό προεξέχον ξύλινο στέγαστρο. Το λίθινο τόξο της δεύτερης περιβάλλει οδοντωτή ταινία. Η δεύτερη αυτή θύρα οδηγούσε στη στενή αυλή ενός αρχοντόσπιτου. Ένα διαβατικό διαμορφωμένο στο ισόγειο της δυτικής πτέρυγας που οδηγούσε στην αυλή του πίσω σπιτιού, το οποίο σώζεται μέχρι σήμερα. Επάνω στο διαβατικό βρισκόταν ο καλός οντάς του

αρχοντικού στην κύρια όψη του οποίου ανοίγονταν τρία παράθυρα με ανασυρόμενα υαλοστάσια. (Μαμαλούκος, 2007).

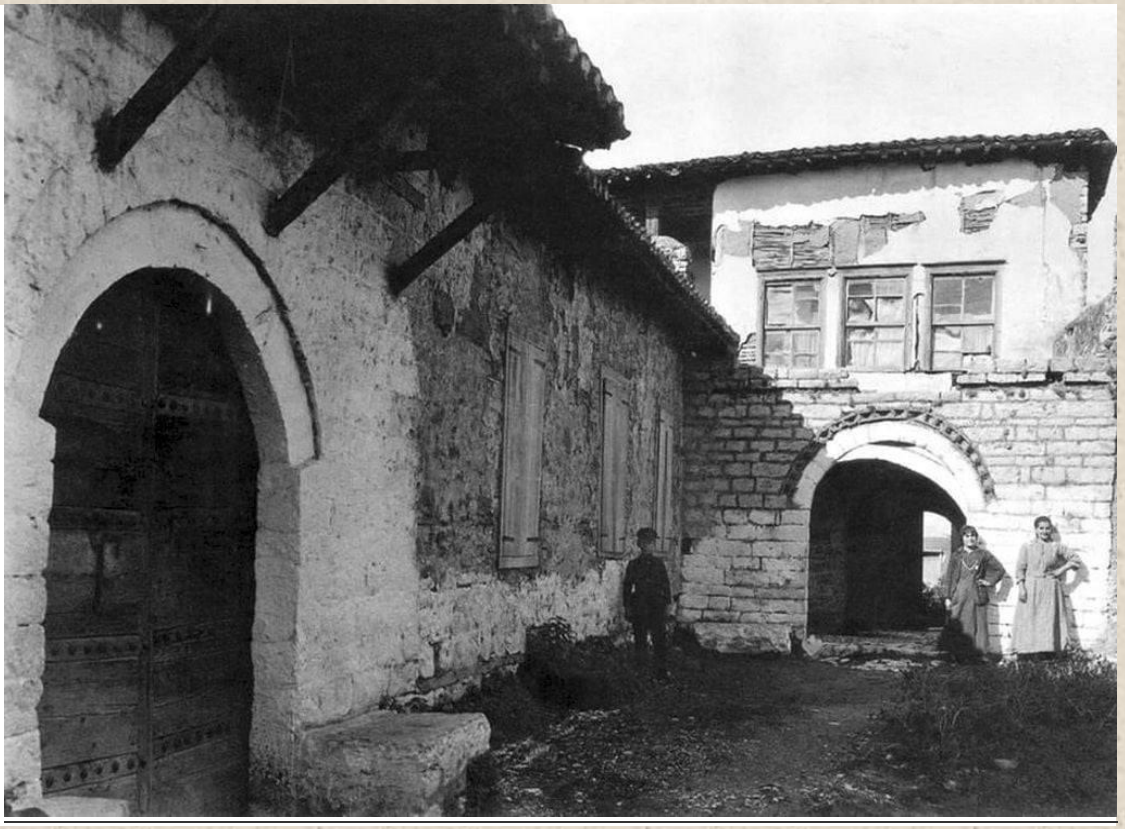

Εξώπορτες σπιτιών παρά τον Άγιο Νικόλαο, Άρτα (Ζάχος, 1916)

2.2. Τα παράθυρα

Τα παράθυρα του ορόφου ήταν ορθογώνια και έκλειναν με διάτρητα, συνήθως δρύινα κιγκλιδώματα. Στα πλουσιότερα σπίτια πάνω από τα παράθυρα ανοίγονταν μικρότεροι ορθογώνιοι φεγγίτες – οι φωτιστικές θυρίδες των Βυζαντινών – οι οποίοι φώτιζαν το εσωτερικό του σπιτιού όταν έκλειναν τα κάτω παράθυρα. Οι θυρίδες αυτές φράσσονταν με πολύχρωμα τζάμια στερεωμένα σε γύψινο ή ξύλινο σκελετό, διαμορφωμένο με ποικίλα γεωμετρικά σχέδια προερχόμενα κυρίως από το μουσουλμανικό θεματολόγιο.

Είσοδος από το παλιό σπίτι του Ιωάννη Γ. Νάκα, διατηρητέο από την αρχαιολογία, όπως είναι σήμερα στην οδό Αγίου Βασιλείου.

2.3. Τα εξώστεγα ή σαχνισιά

Όταν οι τοίχοι του ορόφου ήταν ξύλινοι, τα σπίτια είχαν και σκεπαστούς εξώστες που προεξείχαν του τοίχου του σπιτιού, τα εξώστεγα ή ξαπετάγματα ή ξεπεταχτά ή στα τούρκικα "σαχνισιά", «*άλλοτε ορθογώνια εν οριζοντία τομή και άλλοτε ημιοκτάγωνα ή και τριγωνικά, υποστηριζόμενα διά ξυλίνου επικεχρισμένου πυραμιδοειδούς υποβάθρου (καβά-ταχτά)*». *Τα εξώστεγα ήταν οικοδομικές προεξοχές που χρησιμοποιούσαν στις κατασκευές τους και οι Βυζαντινοί…….Η επί της οδού όψις λαμβάνει την ποικιλίαν αυτής από την εξέχουσαν στέγην μα τας εντόνους αυτής σκιάς, τα διάφορα παρακυπτικά παράθυρα με τους άνωθεν αυτών διακοσμητικούς φεγγίτας, τας γνωστάς φωτιστικάς θυρίδας των βυζαντινών, ως και με διάφορα εξώστεγα , τα οποία*

*ομού με την χαρακτηριστικήν προεξοχήν των διαμερισμάτων του άνω ορόφου υπενυθμίζουσι τας όψεις των οικιών των φαναριωτών της Κωσταντινουπόλεως εκτισμένων κατά την παλαιάν βυζαντινήν παράδοσιν. Οι κτιστοί ούτοι εξώσται εκλαμβάνονται συνήθως παρά πολλών ως τουρκικοί. Το γεγονός όμως ότι ο Ίππαρχος, ένεκα της υπερβολικής χρήσεως αυτών υπό των αρχαίων, ηναγκάσθη να επιβάλη επ' αυτών βαρείαν φορολογίαν, πείθει περί της ελληνικότητάς των», (*Ζάχος, 1928*).*

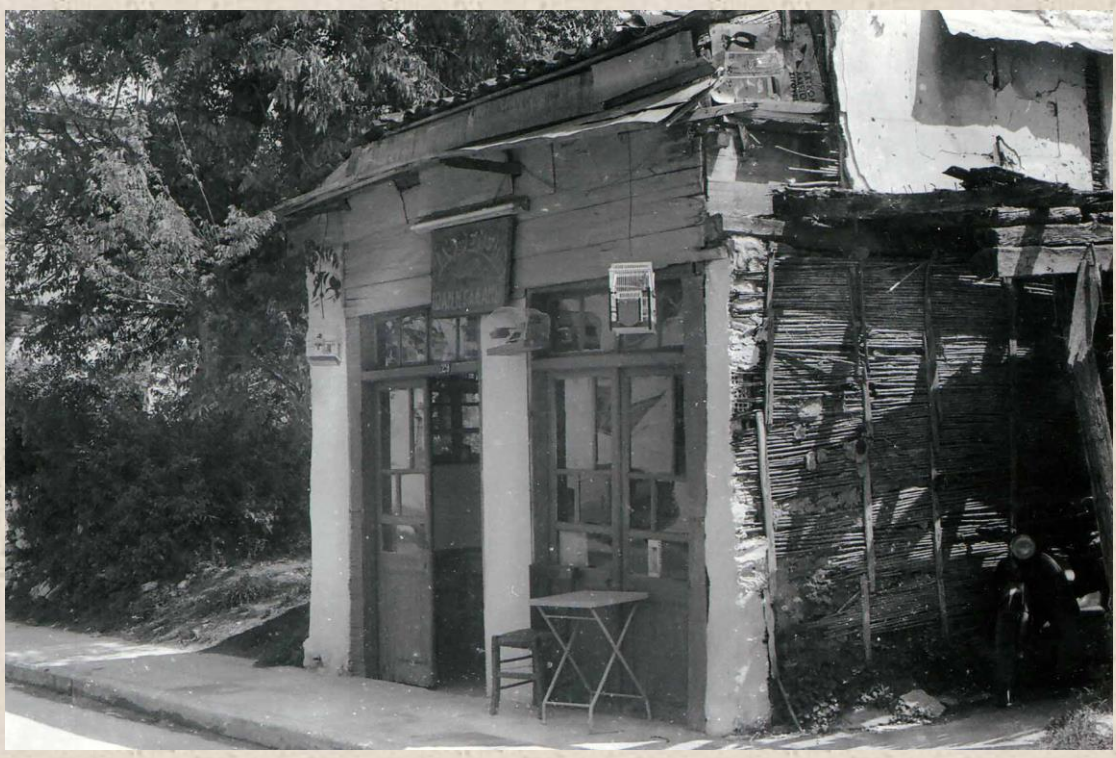

Το καφενείο του Ιωάννη Γαλανού στην συνοικία Τουρκοπάζαρο επί της οδού Τζαβέλα, στις αρχές της δεκαετίας του '70, όπου διακρίνεται καθαρά ο τοίχος από μπαγδατί (Φωτο Γιάννη Νίκα).

Στην Αρχιτεκτονική ανάλυση παραδοσιακών κτηρίων του ΕΜΠ διαβάζουμε σχετικά : *" Το σαχνισί αποτελεί προβολή του ορόφου με τη μορφή κλειστού εξώστη. Κατά κανόνα, φέρει πλάγιο άνοιγμα. Αρχικά, κατασκευάζεται το δάπεδό του με ξύλινα δοκάρια δέκα επί δεκαπέντε εκατοστών που πακτώνονται στη λιθοδομή ανά σαράντα έως εξήντα εκατοστά. Πάνω στα δοκάρια, καρφώνονται συνήθως μαδέρια πάχους 5 εκατοστών και πλάτους είκοσι πέντε έως τριάντα εκατοστών. Στη συνέχεια, και αφού ενισχυθεί η στήριξη των δοκαριών με αντηρίδες, υψώνονται ορθοστάτες πάνω στους οποίους καρφώνονται οι μπαγδατοπήχεις και η τελική επιφάνεια του σαχνισιού επιχρίεται συνήθως με σοβά."*

Ένα από τα τελευταία σπίτια της Άρτας με «σαχνισί» ή μάλλον το τελευταίο την δεκαετία του '70 ήταν η οικία επί της Γεωργίου Μάτσου στο κέντρο της Άρτας η οποία ήταν συνιδιοκτησία των Πίτσιλη – Τσιτσιμπρίκου και

βρισκόταν δίπλα στο κατάστημα με τα «Υποδήματα Παρασκευά – Μπονιάκου», όπου είναι σήμερα το Καφέ Φλοριάν.

Η οικία Πίτσιλη, 1970. Διακρίνεται το «σαχνισί» πάνω από την είσοδο της οικίας.
(Φωτο Γιάννη Νίκα)

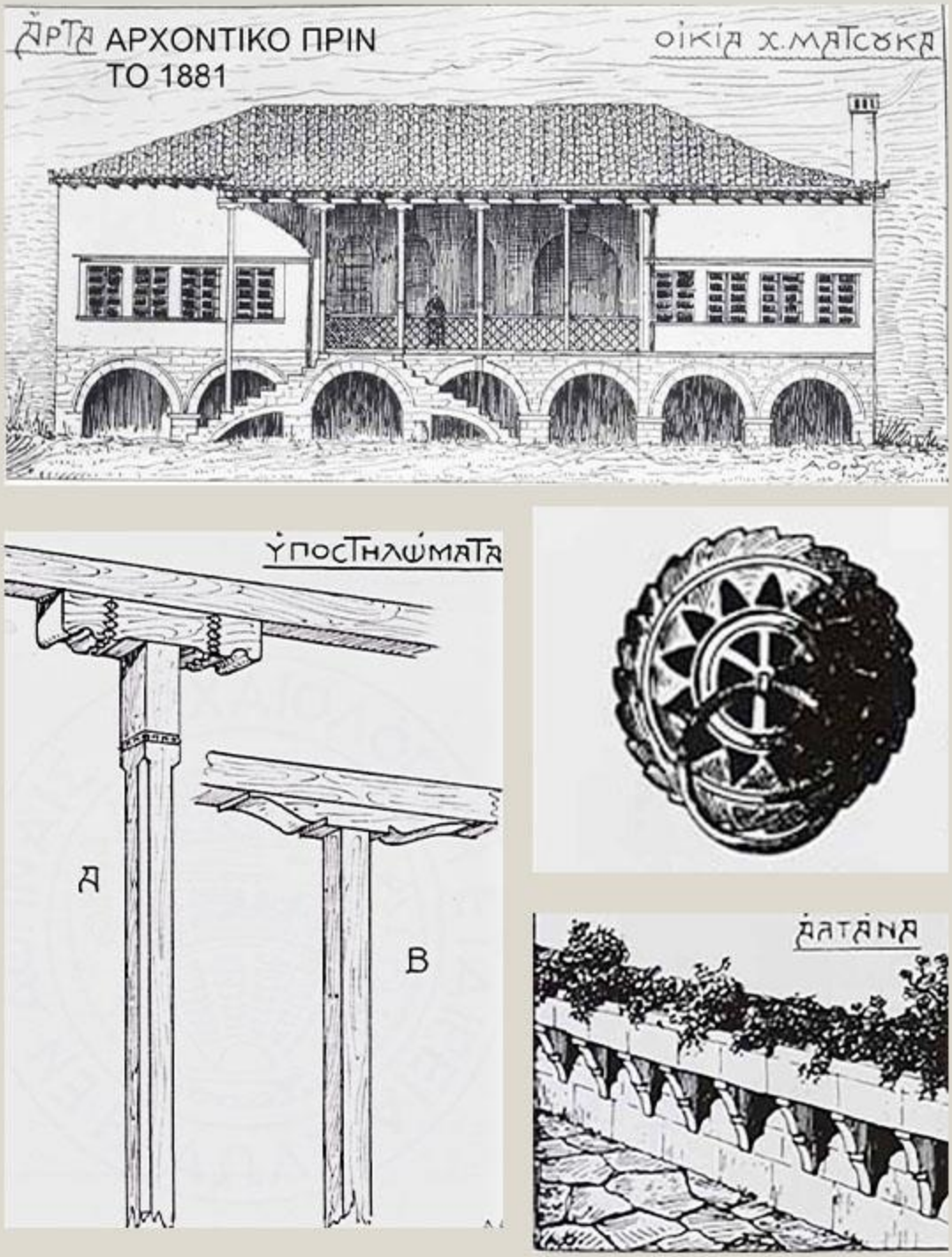

Σκίτσα του Α. Ορλάνδου για τα αστικά σπίτια της Άρτας, 1936

2.4. Η Στέγη

Η στέγη (σκεπή) των σπιτιών ήταν σχεδόν πάντοτε από ξύλο βελανιδιάς, δίκλινη ή τετράκλινη με προβολή των ψαλιδιών προς το δρόμο, μερικές φορές έως 2 μέτρα έξω από τον τοίχο. « *Προ δε των εξεχόντων ζευκτών στερεούται, δίκην μετώπου, δοκός οριζοντία διαμορφούμενη εις ποικίλα γεωμετρικά σχέδια. Και το εξέχον δε μέρος των ψαλιδιών φέρει κάτωθεν εν είδει κυματίων διαφόρους γλυφάς διακοσμητικάς. Οσάκις η εξοχή των ξύλων είναι πολύ μεγάλη, τοποθετούνται κάτωθεν αυτών λοξαί αντηρίδες (ντεστέκια)*», (Ορλάνδος, 1936)

2.5. Το ισόγειο

Διαβαίνοντας κάποιος την είσοδο, περνούσε μέσα από έναν πλακόστρωτο διάδρομο, το στενό, που οδηγούσε στην αυλή που βρισκόταν στο βάθος. Δεξιά και αριστερά του διαδρόμου υπήρχαν χώροι, φωτιζόμενοι από μικρά σιδερόφρακτα παράθυρα που χρησιμοποιούνταν σαν αποθήκες και ποτέ σαν δωμάτια ύπνου. Την οροφή του ισογείου αποτελούσε το ξύλινο πάτωμα του ορόφου, το οποίο αποτελούνταν από δοκάρια και σανίδες που στηρίζονταν στους παχείς τοίχους του ισογείου και στα χτιστά τόξα μέσω των οποίων ενώνονταν οι τοίχοι μεταξύ τους. Ο τοίχος του ισογείου προς την αυλή, δηλαδή ο παράλληλος προς την πρόσοψη, αποτελούνταν από στρογγυλούς χτιστούς κίονες, τα κενά μεταξύ των οποίων γεφυρώνονταν με τόξα.

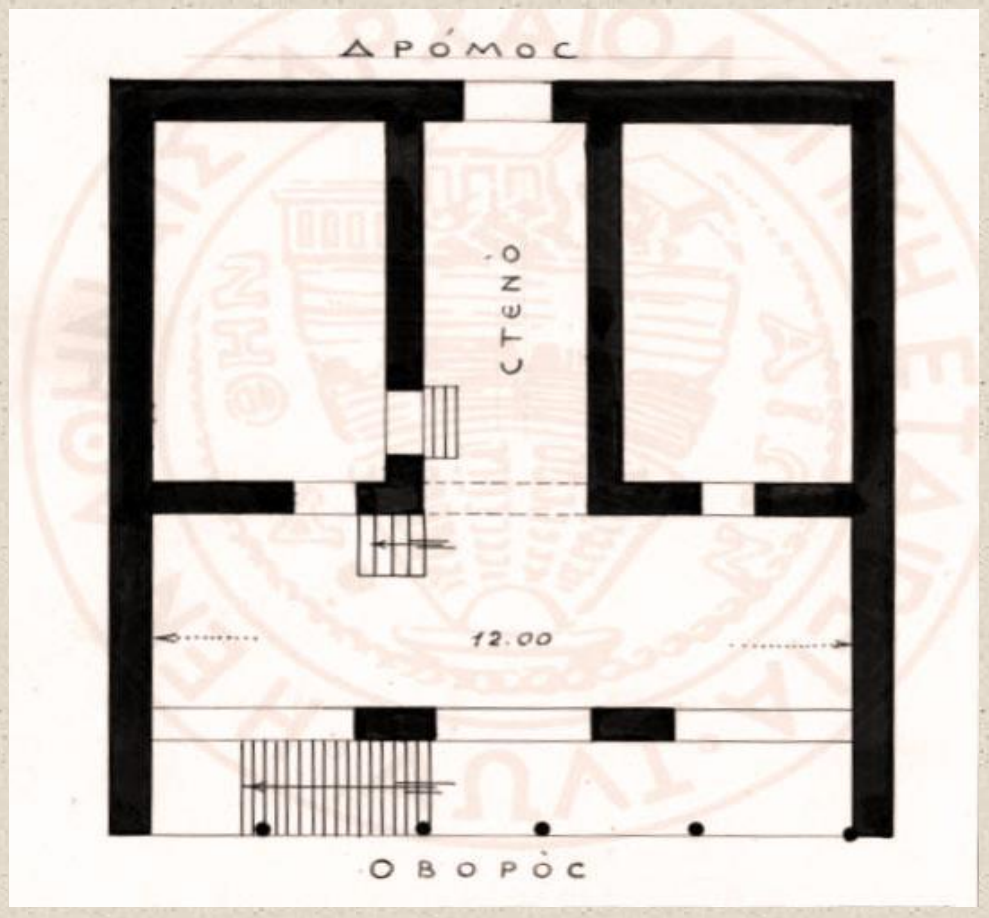

Κάτοψη ισογείου Αρτινής οικίας (Ορλάνδος, 1936)

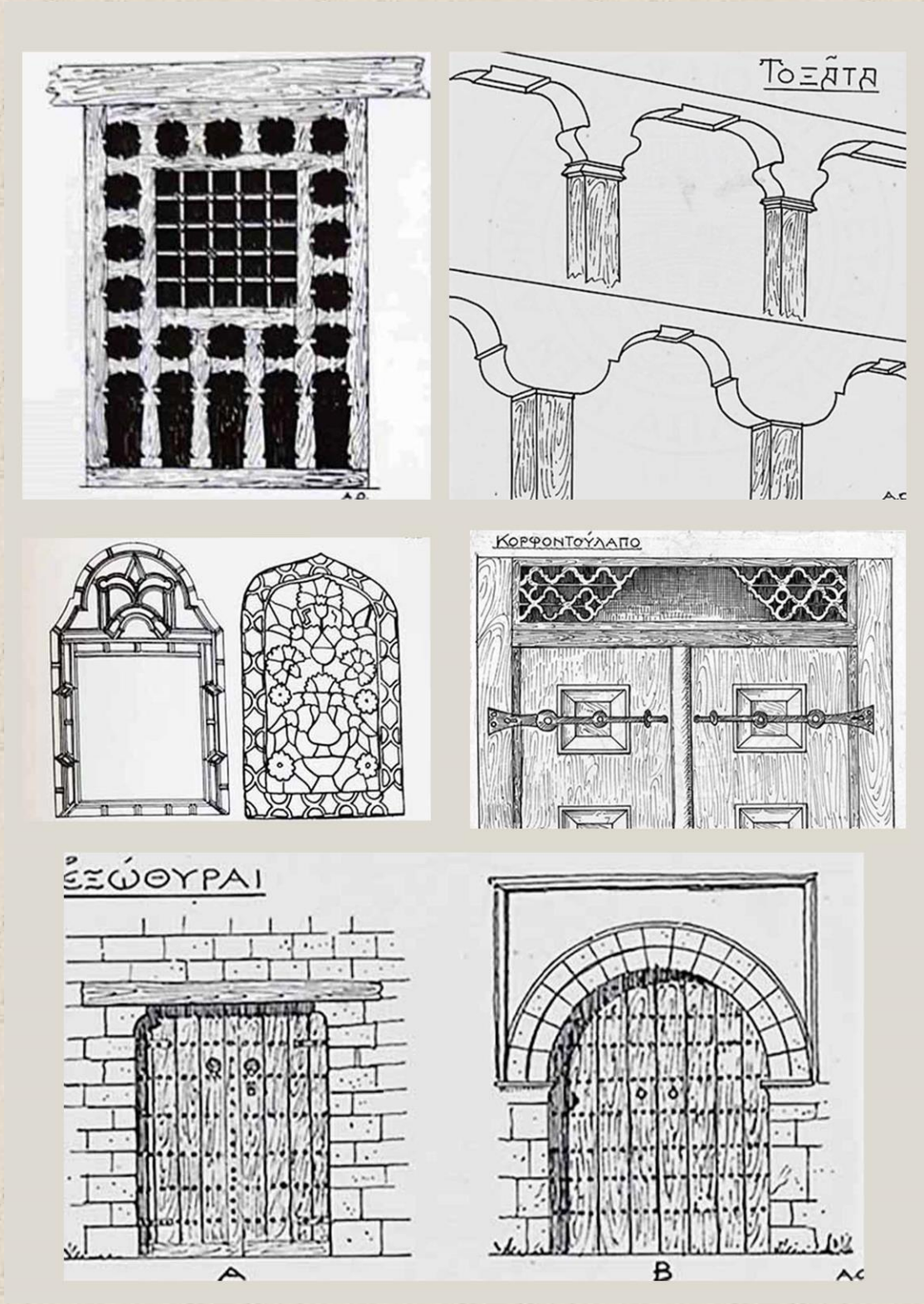

Σκίτσα του Α. Ορλάνδου για τα αστικά σπίτια της Άρτας, 1936

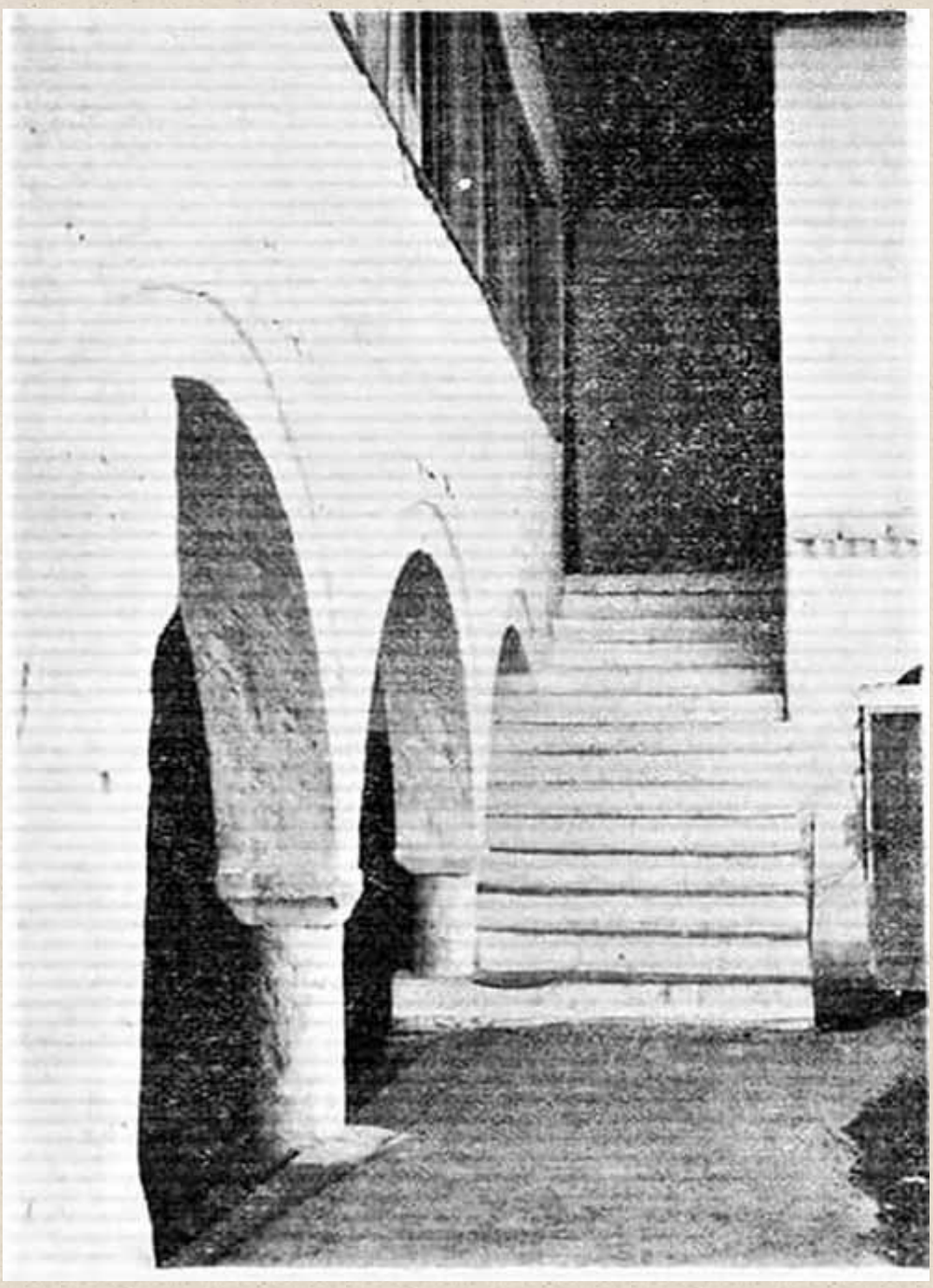

Η αυλή και το ισόγειο του σπιτιού του άρχοντα Π. Κομπότη που βρισκόταν λίγα μέτρα μακριά από την εκκλησία του Αγίου Κωσταντίνου, εκεί όπου είναι σήμερα η Στοά Χρηστογιώργου επί της οδού Βασ. Πύρρου (Φωτο από το βιβλίο του Γιάννη Τσούτσινου " Η Μάχη της Άρτας", 1971).

2.6. Η αυλή

Η αυλή στην οποία η οικογένεια περνούσε το περισσότερο χρόνο κατά την διάρκεια της μέρας ήταν πολύ φροντισμένη και καλλωπισμένη . Στο μεγαλύτερο μέρος της ήταν πλακόστρωτη με ακανόνιστες πλάκες και αρμούς καλυμμένους με ασβέστη. Τα ασβέστινα αυτά περιγράμματα ονομαζόταν «γράμματα». Ήταν πολύ συνηθισμένη η φράση «*θα κάμωμεν τα γράμματα*» που σήμαινε θα ασβεστώσουμε εκ νέου τους αρμούς στις πλάκες. Στην αυλή υπήρχε συνήθως ένα πηγάδι με κυλινδρικό λίθινο «προστομιαίον» το οποίο μερικές φορές είχε και στέγασμα σαν κιόσκι καθώς και πολλά δέντρα, κυρίως εσπεριδοειδή, λεμονιές, νεραντζιές και πορτοκαλιές.

«'Η αυλή παίζει τον κυριώτερον ρόλον εις τον καθ' ημέραν βίον εκάστου ελληνικού σπιτιού. Είνε και αυτή εις κατοικήσιμος χώρος από τους μάλλον σημαίνοντας. Διά τον λόγον τούτον προς εξωραισμόν της αυλής καταβάλλεται όλως ιδιαιτέρα φροντίς. Το πλακοστρωμένον δάπεδον αυτής με το εν είδει περιπτέρου εστεγασμένον φρέον εις το μέσον, τα διάφορα παζούλια και ο φυτικός διάκοσμος πάντα ταύτα εν συνδυασμώ με την μεγαλοπρεπή κλίμακα της κυρίας όψεως του σπιτιού εις το βάθος προσδίδουσι μίαν μαγευτικήν αρμονίαν εις το σύνολον και καθιστώσι την αυλήν το μάλλον ευχάριστον ενδιαίτημα κατά τας ώρας του θέρους», (Ζάχος, 1926)

Άποψη της αυλής διά του στενού (Ορλάνδος, 1936)

2.7. Οι Αλτάνες

Για τα λουλούδια κατασκευάζονταν γύρω από την αυλή αλτάνες, ένα είδος χαμηλού, λίθινου εξώστη με φουρούσια που τον γέμιζαν με χώμα και μέσα φύτευαν λουλούδια.

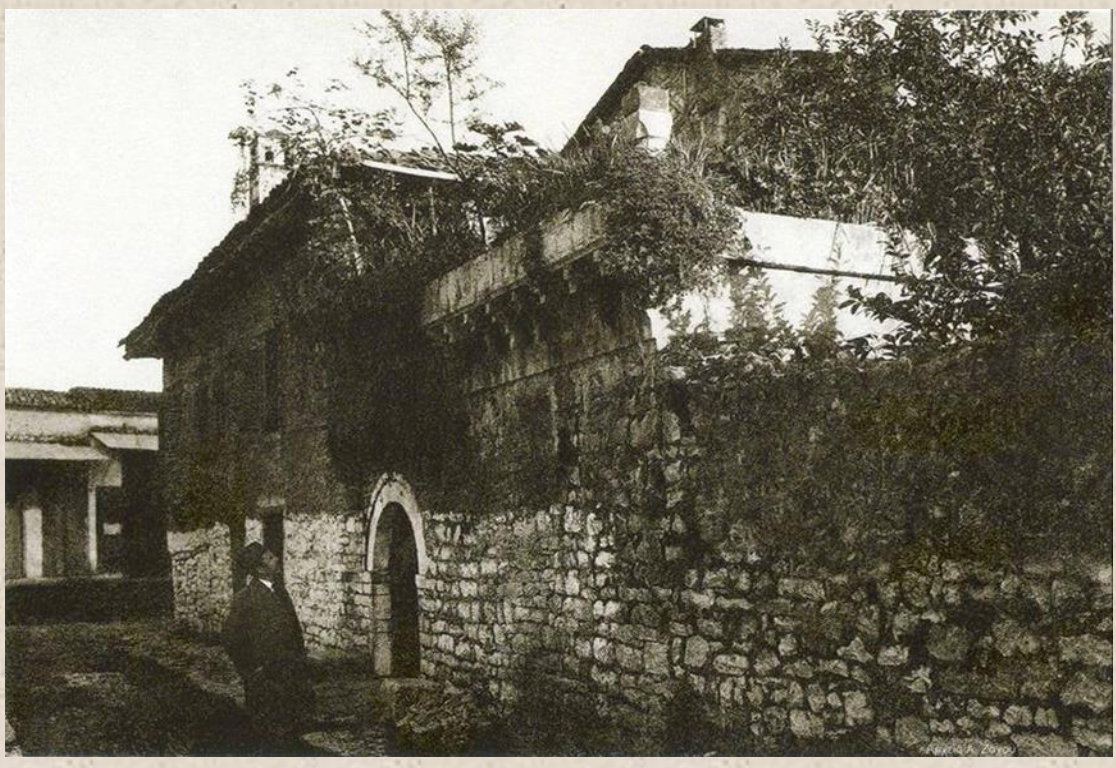

Αλτάνες όπως αυτές της φωτογραφίας (Ζάχος, 1916) κατασκευασμένες από πελεκητή πέτρα πάνω σε επάλληλα φουρούσια, ψηλά στη στέψη των μαντρότοιχων, ήταν αναμφίβολα ένα από τα πιο εντυπωσιακά στοιχεία της Αρτινής αστικής αρχιτεκτονικής (Μαμαλούκος, 2007).

Παλιό σπίτι στον Άγιο Βασίλειο με τις αλτάνες του (Ακουαρέλα, Δ. Βάσσος).

Ότι έχει απομείνει σήμερα από την οικία που απεικονίζεται στον πίνακα του Δ. Βάσσου στην οδό Αγίου Βασιλείου.

2.8. Το Ανώγειο

Ο άνω όροφος χρησίμευε για κατοικία και συνήθως περιλάμβανε

α) το ηλιακό ή κρεββάτα

β) διάφορα δωμάτια προς κατοικίαν της οικογένειας

γ) δωμάτια υπηρεσίας

δ) μαγειρείο

ε) αποχωρητήριο κτλ.

Ο όροφος είχε τους χώρους του διατεταγμένους συνήθως εις σχήμα Π ή Γ γύρω από έναν σκεπαστό μεν αλλά εξ ολοκλήρου ανοιχτό προς την αυλή χώρο ο οποίος ονομάζονταν κρεββάτα και αντιστοιχεί με το βυζαντινό «ηλιακόν». Η διάταξις αυτή που θυμίζει τις αρχαίες ελληνικές και βυζαντινές οικίες γύρω από την αυλή, συνηθίζεται σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα, όχι όμως και στην Πελοπόννησο, όπου προτιμούσαν τον εξώστη ο οποίος ονομαζόταν κι αυτός από τους βυζαντινούς «ηλιακός». Η πλευρά της οικίας προς την αυλή παρουσίαζε πιο πλούσια κ όμορφη διακόσμηση. Η κρεββάτα είχε ξύλινους στύλους τετράγωνης ή ορθογώνιας τομής ανάμεσα στους οποίους τοποθετούνταν ξύλινα, δικτυωτά κιγκλιδώματα.

Οι στύλοι « *..άλλοτες διήκουσιν άνω μέχρι της στέγης φέροντες σαγματοειδή επιθήματα διαφόρων τύπων άλλοτε δε συννενούντο προς αλλήλους δια τόξων (δοξάτα) ενίοτε ημικυκλικών, συνηθέστερον όμως διπλής καμπυλότητας, άτινα ήσαν πολύ αγαπητά κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας, τόσον εις τα σπίτια όσον και εις στοάς μοναστηρίων και κατεσκευάζοντο διά ξυλοπήχεων και επιχρύσματος*», (Ορλάνδος, 1936). Μέχρι την κρεββάτα έφτανε και η σκάλα από το ισόγειο, της οποίας τα λίθινα τόξα έδεναν αρμονικά με τα ξύλινα τοξάτα του άνωθεν ηλιακού.

Τα δωμάτια γύρω από την κρεββάτα (οι οντάδες), όσα μεν έβλεπαν προς την αυλή χρησίμευαν ως δωμάτια υποδοχής των ξένων (μουσαφίρ – οντάς), τα δε άλλα που ήταν στο βάθος χρησίμευαν για τον ύπνο. Τα πρώτα είχαν συνήθως πάτωμα υπερυψωμένο από το πάτωμα της κρεββάτας κι αποτελούσαν ένα είδος εξέδρας. Είχαν δε πολλά υαλωτά παράθυρα και πλούσια εσωτερική διακόσμηση στους τοίχους και την οροφή. Ένα από τα δωμάτια στο βάθος της κρεββάτας, που είχε πολλά παράθυρα ήταν το καθιστικό που αντιστοιχούσε στο ανατολικό "λιβάν" ή τον "οίκον" των αρχαίων Ελλήνων, στο οποίο ζούσε κυρίως η οικογένεια. Δίπλα σ' αυτό υπήρχε το χειμωνιάτικο, που σαν θερμότερο το χρησιμοποιούσαν τον χειμώνα. Στη μέση του τοίχου υπήρχε πάντοτε τζάκι και γύρω από τα τζάκι ψηλά και πλατιά διβάνια ή μεντέρια που σκεπάζονταν με πολύχρωμα χαλιά ή βελέτζες και χρησίμευαν και σαν κασέλες. Η βάση του τζακιού ήταν συνήθως στο ύψος του διβανιού.

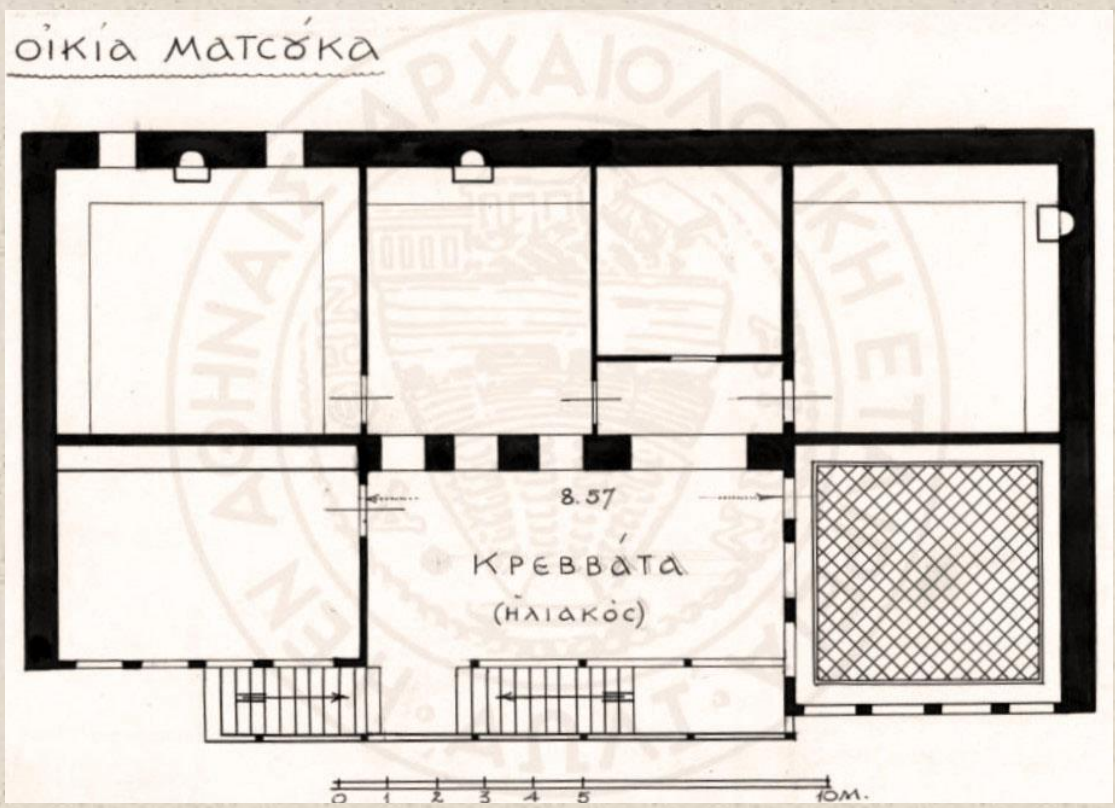

Κάτοψη ορόφου Οικίας Ματσούκα (Ορλάνδος 1936)

Όλα σχεδόν τα δωμάτια είχαν το πατροπαράδοτο τζάκι καθώς και το «μέγα διβάνι», το οποίο συνήθως καταλάμβανε τις δυο ή τρεις πλευρές του δωματίου, θυμίζοντας το τρίκλινο των βυζαντινών ανακτόρων και οικιών.

Τυπικά πάντοτε ένθεν και ένθεν του τζακιού υπήρχε ένα παράθυρο ή «ερμάριον». Αυτό απαντάται σε όλα σχεδόν τα ελληνικά σπίτια ακόμη κι αυτά των απλών χωρικών. Πάνω από τα ερμάρια και την ξύλινη επένδυση βρισκόταν το ράφι ή "πολίτσα", «*ήτοι σανίς εξέχουσα του τοίχου περί τα 12-20 εκατοστά και χρησιμεύουσα προς εναπόθεσιν διαφόρων αντικειμένων*».

Μεγάλη ποικιλία προσέδιδαν στον ξύλινο διάκοσμο οι ανοιχτές θυρίδες με τα τοξωτά και ξυλόγλυπτα ανοίγματα που ήταν τοποθετημένες παραπλεύρως της μεσάνδρας.

Το δάπεδο των διαφόρων δωματίων ήταν ξύλινο . Τα διάφορα δωμάτια χρησιμοποιούνταν όλα σχεδόν για τον ίδιο σκοπό. Κρεββάτια και καθίσματα δεν υπήρχαν, τα δε στρωσίδια στρώνονταν στο δάπεδο όταν επρόκειτο για ύπνο ενώ, κατά την διάρκεια της μέρας, φυλάσσονταν σε μεγάλα ερμάρια, τις "μουσάντρες" που ήταν κυρίως χωνευτές στους τοίχους.

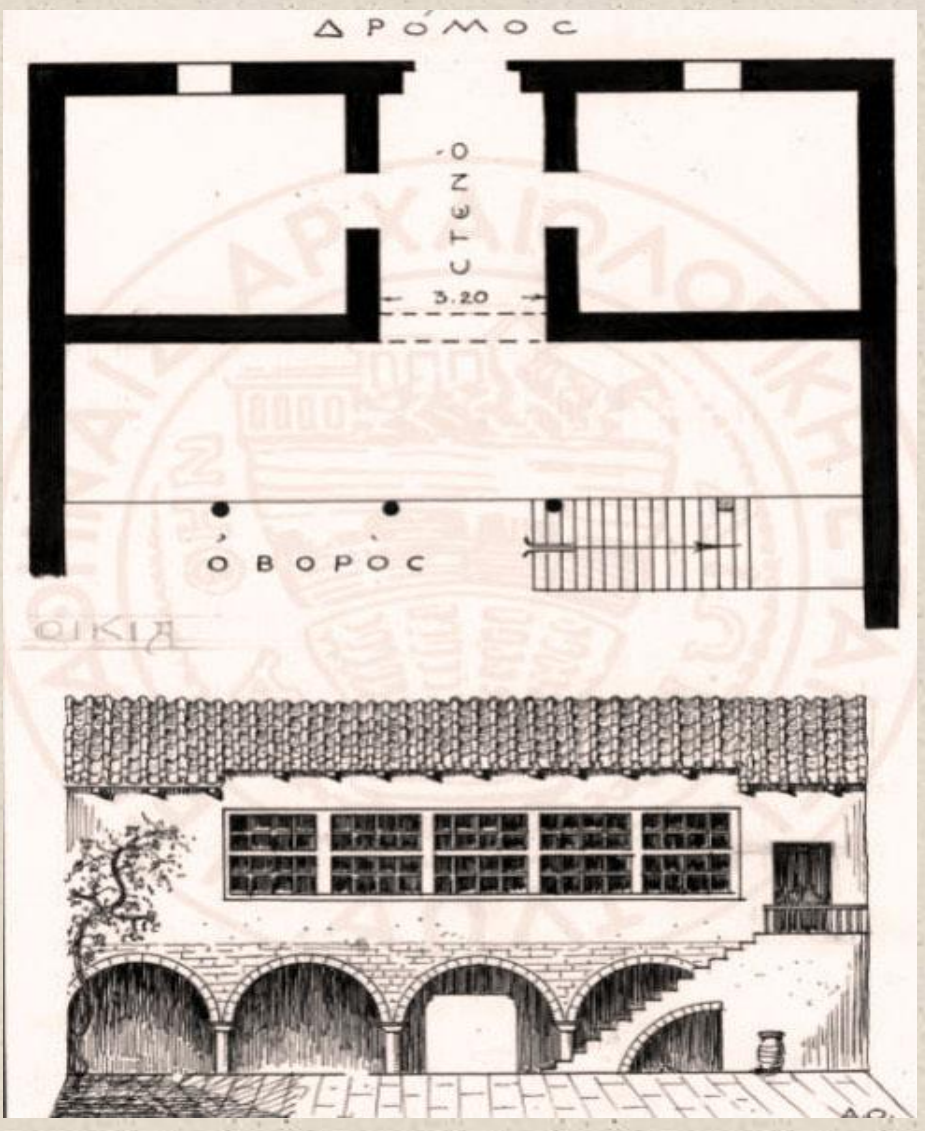

Κάτοψη ισογείου και όψη προς την αυλή παλιάς Αρτινής οικίας με την κρεββάτα υαλόφρακτη (Ορλάνδος, 1936).

Τα ερμάρια αυτά ήταν συνήθως πολύ ευρύχωρα και είχαν ύψος περίπου δυο μέτρα. Ο χώρος πάνω απ' αυτά ή έμενε ανοιχτός ή ήταν κλειστός οπότε κάποιος ανέβαινε σ' αυτόν μέσω μιας στενής σκάλας που βρισκόταν μέσα στο ερμάρι και συγκοινωνούσε με το διπλανό δωμάτιο.

*«Ο χώρος ούτος, «το δίπατον» λεγόμενον, χρησίμευε ως είδος υπερώου διά την διαμονήν των γυναικών κατά τας υποδοχάς και διασκεδάσεις των ανδρών. Αι παρθένοι και νέαι, ως γνωστόν, από του δωδέκατου έτους της ηλικίας των εκρύπτοντο από τα όμματα των ανδρών. Τας δε συναναστροφάς και διασκεδάσεις αυτών παρηκολούθουν αόρατοι εκ μικρών παραθύρων, ευρισκομένων επί της προς το δωμάτιον ή προς το ηλιακόν πλευράς του υπερώου τούτου», (*Ζάχος, 1928*).* Οι τοίχοι έφεραν επένδυση από ξύλα διακοσμημένα με διάφορα σχέδια που έφθανε περίπου σε ύψος δύο μέτρα από το έδαφος και στο πάνω μέρος υπήρχε ράφι.

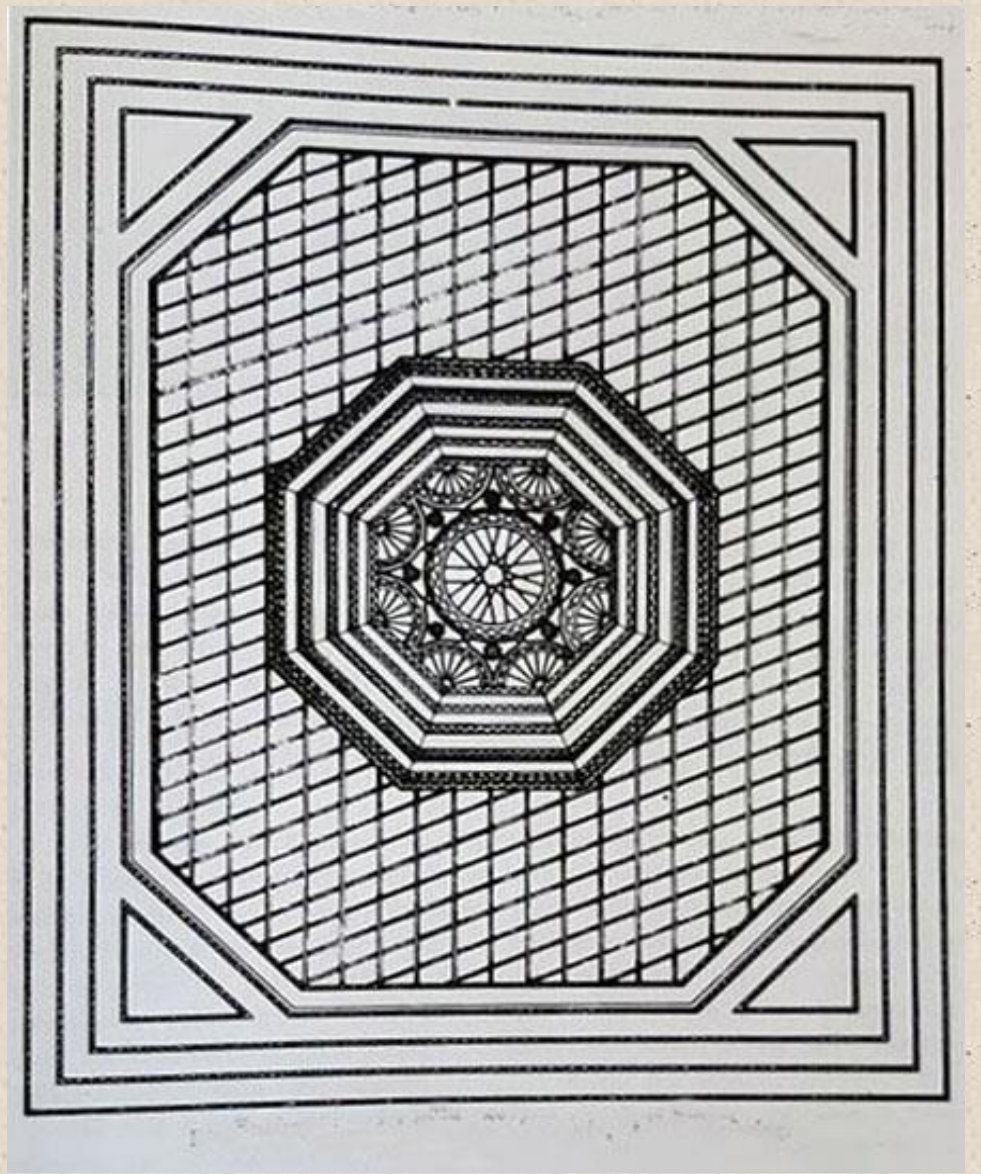

Ξύλινη όροφή μετά κουμπέ Αρτινής οικίας (Ορλάνδος, 1936)

Η οροφή στα δωμάτια των ξένων ήταν οριζόντια «…*σχηματιζομένη από δρυίνας σανίδας επί των οποίων προσηλούνται πήχεις σχηματίζοντες ρομβοειδή ή άλλα συνθετώτερα σχέδια. Εις το μέσον δε υπάρχει συνήθως η ρόδαξ ή κουμπές, ήτοι μία βάθυνσις οκταγωνικού ή άλλου σχήματος μιμουμένη μικρόν πολύεδρον τρούλλον. Αι θύραι είναι επίσης πλουσίως με ταμπλάδες και ανάγλυφα κοσμήματα διακεκοσμημέναι, ομοίως δε και το άνω μέρος των αρμαρίων (κορφοντούλαπο) διαμορφούται ως κιγκλίδωμα ή διάτρητον τόξον», (*Ορλάνδος, 1936*).*

3.Η ΟΙΚΙΑ ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ

Τοξάτα στην Οικία Γαρουφαλιά (Ορλάνδος, 1936)

Κάτοψη του ορόφου της οικίας Γαρουφαλιά έχει δημοσιευτεί από τον ίδιο τον Α. Ζάχο στο Altere Wohnbauten και αναδημοσιευτεί από τον Κ. Παπαϊωάννου στο Ελληνικό Παραδοσιακό Σπίτι, ενώ μια ακόμη φωτογραφία του έχει δημοσιευτεί από τον Α. Ορλάνδο. Δεν είναι γνωστό που ακριβώς βρισκόταν το σπίτι, το οποίο κάηκε κατά τη διάρκεια πυρκαγιάς που σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο κατέστρεψε ένα μέρος της πόλης της Άρτας περί το 1930. Όπως συνήθως συνέβαινε στα σημαντικότερα αρχοντικά της Άρτας, το σπίτι ήταν κτισμένο πανταχόθεν ή εν μέρει ελεύθερο, μέσα σε μεγάλο οικόπεδο. Κατά μήκος της κύριας όψης του υπήρχε ευρύχωρη αυλή. Δεξιά της αυλής βρισκόταν το περιβόλι με τα εσπεριδοειδή, περιφραγμένο με χαμηλό τοίχο με σιδερένιο κιγκλίδωμα και πέτρινη αυλόθυρα.

Το αρχοντικό είχε σε κάτοψη σχήμα Γ και διέθετε ισόγειο και όροφο. Οι ισόγειοι αποθηκευτικοί χώροι είχαν πρόσβαση από ευρύ, ημι-ηπαίθριο χώρο, η προς την αυλή πλευρά του οποίου είχε τη μορφή τοξοστοιχίας. Μια λίθινη κλίμακα με δυο συμμετρικούς βραχίονες που φέρονταν από τεταρτοκυκλικά τόξα, διατεταγμένα εκατέρωθεν κεντρικού ημικυκλικού, οδηγούσε στην

φαρδιά κρεββάτα του ορόφου, μέρος της οποία ς είχε πιθανότατα κλειστεί εκ των υστέρων με υαλοστάσιο.

1916 : Μερική άποψη από την αυλή Αρτινού αρχοντικού, το οποίο πιθανότατα ανήκε αρχικά σε κάποιον πλούσιο Τούρκο αλλά στις αρχές του 20ου αιώνα ήταν ιδιοκτησία της οικογένειας Γαρουφαλιά, μέλη της οποίας χρημάτισαν δήμαρχοι και βουλευτές Άρτης (Μαμαλούκος, 2007).

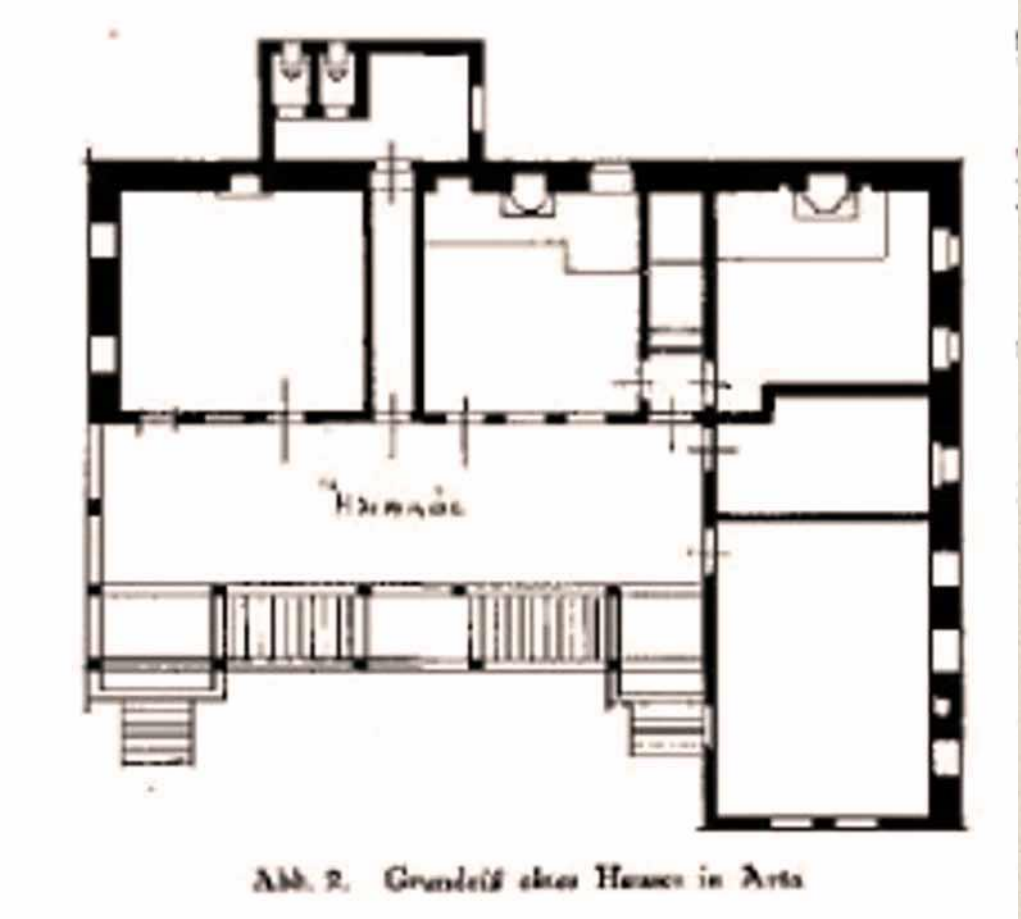

Κάτοψη Οικίας Γαρουφαλιά (Ζάχος, 1923).

Εμπρός από αυτήν εκτεινόταν στενός ημι-υπαίθριος εξώστης, ο οποίος κάλυπτε τη σκάλα και κατέληγε δεξιά και αριστερά σε «κιόσκια». Η στέγη της κρεββάτας φερόνταν σε σύστημα ξύλινων δοκών επί στύλων διαμορφωμένων σε τοξοστοιχία με κυλόκυρτα τόξα από μπαγδατί. Πρόκειται για τυπική μορφή που απαντά κατά τον όψιμο 18ο και 19ο αιώνα σε κτίρια υψηλών προθέσεων στον ευρύτερο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μέσω της κρεββάτας γινόταν η προσπέλαση των χώρων διαμονής του ορόφου. Ο «καλός οντάς» βρισκόταν στη δεξιά πτέρυγα του κτιρίου. Πολλά από τα μορφολογικά στοιχεία του σπιτιού, όπως τα παράθυρα και ίσως και η επενδεδυμένη με σανίδια προεξοχή της στέγης, ανάγονται στα μέσα του 19ου αιώνα, εποχή κατά την οποία το σπίτι, όπως και πολλά άλλα στην Άρτα, φαίνεται ότι επισκευάστηκε, ενδεχομένως μετά από ζημιές που έπαθε κατά την επανάσταση του 1821 ή εκείνη του 1854, (Μαμαλούκος, 2007).

Το ευρύχωρο αριστερό «κιόσκι» της κρεββάτας του αρχοντικού Γαρουφαλιά (Ζάχος, 1916), από το οποίο μπορούσε κανείς να απολαύσει την θέα και τις μυρωδιές των περιβολιών με τα εσπεριδοειδή που εκτείνονταν ανάμεσα στους ψηλούς μαντρότοιχους των πλούσιων σπιτιών της γραφικής ακόμη τότε Άρτας. Διακρίνεται η κατασκευή του στηθαίου της κρεββάτας και η επένδυση των στύλων της με σανίδια καθώς και η μορφή των ψευδοτόξων από μπαγδατί, (Μαμαλούκος, 2007).

Η εντυπωσιακή σκάλα που οδηγούσε από την αυλή στον όροφο του αρχοντικού Γαρουφαλιά (Ζάχος, 1916). Διακρίνονται τα λίθινα τόξα της σκάλας και το επενδεδυμένο με σανίδια στηθαίο της κρεββάτας, (Μαμαλούκος, 2007).

4. ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟ ΤΟΥ ΛΙΔΩΡΙΚΗ

Μια μυθιστορηματική, ωστόσο γλαφυρότατη περιγραφή των αρχοντικών σπιτιών της Άρτας την εποχή του Αλή Πασά, μας δίνει ο Κ. Πενταγιώτης (1960) στο βιβλίο του «*Πριν ανθίσει η σούβλα*», στο οποίο αφηγείται την επίσκεψη του ήρωά του στο αρχοντικό του Θανάση Λιδωρίκη στην Άρτα. Ο Λιδωρίκης είχε παντρευτεί την κόρη του Ντέμου (ή Δέμου), προύχοντα της Άρτας και εγκατέστησε την οικογένειά του στην Άρτα, όσο πιο μακριά μπορούσε από τα Γιάννενα. Επειδή έλειπε συχνά στα Γιάννενα, χρειαζόταν έναν έμπιστο στο σπίτι του στην Άρτα. Για το σκοπό αυτό είχε προσλάβει ως επιστάτη το Γιάννη Μακρυγιάννη

«….Πραγματικό παλάτι το αρχοντικό του Δέμου στο μαχαλά του Άη Μηνά όπου βρίσκονταν όλα τα πλουσιόσπιτα της Άρτας. Απέξω δεν μπορούσε κανένας να το βάλει στο νου, καθώς το περιτριγύριζε θεόρατο τοιχογύρισμα.

Περσότερο έδειχνε κάστρο παρά πλουσιόσπιτο. Ο μαντρότοιχος είχε στη ράχη κεραμίδια να τον προφυλάσσουν από το βροχόνερο και καταμεσής ξάνοιγε σε θολωτή αμαξόπορτα. Δεξιά και ζερβά δυο μαρμαροκολόνες του καιρού των Ελλήνων, ποιος ξέρει πούθε κουβαλημένες. Στα κεφαλοκόλονα στηρίζονταν η καμάρα της εξώπορτας. Ήταν ξύλινη, διπλόφαρδη, βαρειά με πολλά πλουμίδια, σιδερένιες πορταδέλες, κλάπες και χοντροκέφαλα γύφτικα σιδεροκαρφιά……

Η αυλή που βρέθηκε έλαμπε ασβεστοχρισμένη, γεμάτη γλάστρες, άλλες κατάχαμα, άλλες σε βάθρα ξύλινα ή ράφια του τοίχου. Φαρδύς διάδρομος πλακοστρωμένος κινούσε απεκεί και χώριζε τον μπαξέ στα δύο : σ' όλο το μάκρος του ωραία μαντεμένια κάγκελα και κρεβατίνα στερημωμένη σε κολόνες από κόκκινα τούβλα. Σύρριζα στα κάγκελα δεντρολίβανα στην άνθισή τους σχημάτιζαν πρασινωπό ντουβάρι. Το άρωμά τους, γλυκό σαν μετάνοια, συνταίριαζε με τη γαλήνια κείνη ώρα του δειλινού.

Στον κήπο την πρώτη θέση είχαν τα ξυνά: λειμονοπορτόκαλα και που και που φράπες και κίτρα. Χαιρόταν το μάτι να τα βλέπει κρεμασμένα βαρειά, ανάμεσα στα φύλλα. Δίπλα στο μαντρότοιχο, αραδιαστά κυπαρίσια υψώναν το λιγερό τους μπόι. Μια χαβούζα από τη δώθε μεριά, με συντριβάνι στο κέντρο, έδινε φρεσκάδα. Ήταν ένα βάθρο με πέτρες νταμαριού απελέκητες που σχημάτιζαν βράχο : πάνω του, καθισμένο ένα μαρμαρένιο παιδί γυμνό είχε τεντωμένο το δεξί του πόδι κι άγγιζε με τα δάχτυλα το νερό της χαβούζας, σα να δοκίμαζε την κρυάδα του νερού για να ξεθαρρέψει να βουτήξει. Κάλες και νούφαρα και πολυτρίχια δροσολογημένα από το νεροπήδημα του συντριβανιού δίναν χαρούμενη ποικιλία. Από την άλλη μεριά του μπαξέ, το πηγάδι με την ανέμη του από σιδεριά στριφογυριστή. Το στόμιο φαγωμένο από το σκοινί. Ένα γύρω μιμόζες με τα κλαδιά τους γεμάτα ολοκίτρινα άνθη……

Το ισόγειο ήταν όλο αποθήκες, κελάρια, κατώγια για τα κρασοβάρελα ή τη σοδειά του καρπού. Εκεί τ' αμπάρια με τις στάμνες, τα βαγένια και τα πυθάρια, το πλυσταριό με τα καζάνια και τα σκαφίδια. Από ανοιχτή πόρτα αποθήκης έβλεπε χειραμάξι, σβάρνες, κλαδευτήρια, ξυνάρια και λογιών – λογιών εργαλεία του αγρού και του μπαξέ. Πέτρινη σκάλα οδηγούσε στ' απάνω πάτωμα, όπου η κατοικία : δίπλα της ένας φύκος γερασμένος, εκατό χρονώ, διακόσω, παραπάνω ποιος ξέρει οι ρίζες του γλιστρήσαν σε αρχαία στέρνα και βρήκε τη θέση του, γιγαντώθηκε, αγκάλιασε με χλωρασιά την πρόσοψη κ᾽είχε ακουμπισμένα κλωνάρια ως το ξώστεγο……Κάτω από τη σκάλα, απλωμένες σε ξύλινα τελάρα δυο σέλλες με τα χάμουρά τους, λουριά, σπηρούνια, καμουτσίκια, ολόκληρο τακίμι καβαλαρίας.

Εσωτερική αυλή στο Χάνι του Καραβασίλη στην Πλατεία Μονοπωλίου – Αρχές δεκαετίας ’70 (Φωτογραφία Γιάννη Νίκα)

Ανέβηκαν στο λιακωτό. Ο Γιαννάκης (εννοεί τον Μακρυγιάννη που τότε δούλευε στο αρχοντικό του Λιδωρίκι στην Άρτα) έτρεξε σβέλτα μπροστά και τους έβαλε να καθίσουν στο σαλόνι.

- Έφταξα! είπε και βγήκε από τον οντά

Τί ήταν εκείνο! Θαμπώθηκε ο Παπαγιώργης. Κι αν δεν είχε μπει στο σεράι του Αλήπασα, θα το νόμιζε παραμυθένιο. Οι τοίχοι στολισμένοι με ωραία κάντρα. Καναπέδες κάρυνοι με ντύμα μεταξωτό ολοπόρφυρο, πολυθρόνες τεσσεράποδες με βελούδο ή χρυσούφαντο και καρέκλες της Γαλλίας λουστράδες με ψαθί χρωματιστό.

Στη γωνιά καθρέφτης κάπου ένα μπόι ύψος, με κορνίζα χρυσομένη και κονσόλα τεσσεράποδη από μαύρο ξύλο με κάτασπρο μάρμαρο διάφανο. Απάνω της δυο βάζα κινέζικα από δω κι από κει και στη μέση ένα ρολόι πολυγωνικό από πορσελάνα με μεταλλική βάση και κεντίδια. Ένα άλλο ρολόι-έπιπλο βρισκόταν στο χαγιάτι μέσα στο τζαμόφραχτο κουτί του, φαίνονταν το κρεμαστήρι να κουνιέται δώθε-κείθε και στη σιγαλιά του σπιτιού ακουγόταν το ρυθμικό περπάτημά του. Από την ξυλοδεσιά του νταβανιού κρεμόταν μεγάλη λάμπα μαντεμένια, με καμαρωτή σκιάδα από κάτασπρο θολό γυαλί, όπως πουλούσαν άλλοτε στη Βενετιά. Κι άλλες ακόμα λάμπες πολλές, μεγάλες πορσελάνας σε σιδερένια ή κάρυνα τρίποδα, ψηλές και σουρωτές σκιάδες από πανί μεταξωτό, άλλες μικρότερε με σκαλιστή βάση ή πολύχρωμο γυαλί ή από

μέταλλο τόρνου, ακουμπισμένες σε κονσόλες και τραπέζια. Κάτω ταπέτα βελούδινα μεγάλα και μικρά σ' όλα τα σχέδια και χρώματα, άλλα της Περσίας με ελάφια, παγόνια και λιοντάρια κι άλλα εγχώρια. Και μπροστά στους καναπέδες τομάρια από τίγρι κι άσπρες αρκούδες με ψεύτικα μάτια.

Η πρόσοψη της παλαιάς Μητρόπολης Άρτας σε φωτογραφία του Α. Ζάχου το 1916. Διακρίνεται μέρος της νότιας όψης του Μεγάρου από τα νοτιοδυτικά. Στο κέντρο της διακρίνεται η πρόσοψη του χώρου της εισόδου του κτιρίου, η αυλή και δεξιά το εξαφανισμένο σήμερα πηγάδι (Μαμαλούκος, 2007).

Εδώ κι εκεί βιτρίνες μεγάλες κάρυνες με κρύσταλλο μπροστά : τα ράφια τους γεμάτα βάζα Κινέζικα και σερβίτσια πορσελάνα κι ασημένιες κούπες και ποτηρικά και γυαλικά Βενέτικα και της Σπάνιας. Μα τα πολυτιμώτερα τάβλεπε μέσα σε δυο βιτρίνες γειτονικές και ξέχωρες από τις άλλες : λυχνάρια και πήλινα αγγεία και αρχαία αγαλματάκια από κοκκινόχωμα του καμινιού και γυάλινα μπουκαλάκια κάθε λογής και αναρίθμητα κρεμασίδια και στολίσματα από χαλκό πρασινισμένο, σίγουρα παρμένα από τη Νικόπολη που ανθούσε τον παληό καιρό στης Πρέβεζας τα μέρη.

Σπίτι κοντά στον Άι -Βασίλη (Ζάχος, 1916). Διακρίνει κανείς, εκτός από τα διάφορα τυπικά, επί μέρους στοιχεία της τοπικής αρχιτεκτονικής, όπως οι τοιχοποιίες από αργούς πλακοειδείς ασβεστόλιθους, οι τοίχοι από τσατμά, οι ψευδο – τοξοστοιχίες με τα κυλόκυρτα τόξα από μπαγδατί και οι ψηλές κτιστές καπνοδόχοι, την συνθετότητα που συχνά χαρακτήριζε τη γενική μορφή των κτιρίων της Άρτας, που ήταν, σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα των αλλεπάλληλων επεμβάσεων, επισκευών και εκσυγχρονισμό παλαιότατων, αρχικών κτιριακών πυρήνων, (Μαμαλούκος, 2007).

Κάπου, σε μιαν άκρη, πελώριο μαγκάλι Κωσταντινουπολίτικο. Και σ' ένα τραπέζι καμάρωνε σε δίσκο μεταλλικό ένα, πρωτόφαντο για τον παπά, ένα σαμοβάρι, αγορασμένο δίχως άλλο στο Μόσκοβο : άστραφτε κατακαίνουργιο με τη βρυσούλα του, το μακρύ φουγάρο και τα δυο χερούλια του κρεμασμένα σαν αυτιά από δω κι από κει.

Στον τοίχο οπλοθήκη : ένα μεγάλο τελάρο, με καμπυλωτό ξεγύρισμα, ντυμένο πράσινη τσόχα. Κρεμασμένες από γάντζους ασημένιες κουμπούρες, ντουφέκια εγκλέζικα, πιστόλες αρβανίτικες, πολλώ λογιώ μαχαίρια ζωναριού με μαλαμοκαπνισμένα φηκάρια, ένα μπελ-χατζάρ, πάλες, μπαλάσκες και σπαθιά!.....

Από τετράφυλλη πόρτα ολάνοιχτη διάκρινε στη διπλανή κάμαρα μεγάλο κάρυνο γραφείο τεσσεράποδο. Και βιβλιοθήκες εκεί γύρω κλειστές με

τζαμαρία, γεμάτες βιβλία, πλούσια δεμένα με χρωματιστές και χρυσομένες ράχες. Ακόμα φαίνονταν σε κείνη την κάμαρα μικρότερο σκριτόριο κάρυνο λουστράδο με συρτάρια. Άλλα δεν έβλεπε από τη θέση του ο Παπαγιώργης…….»

Το σπίτι με τις αλτάνες στην αρχή της οδού του Αγίου Βασιλείου (Πίνακας της Ελένης Βαφιά)

---------- *** ----------

5. Η ΟΙΚΙΑ ΖΟΡΜΠΑ

Οικία Ζορμπά (Ζάχος, 1916)

Το γνωστό ως «Οικία Ζορμπά» αρχοντικό, ιδιοκτησίας σήμερα της Αρχαιολογικής υπηρεσίας, είναι ένα από τα ελάχιστα Αρτινά σπίτια που διατηρήθηκαν ως τις μέρες μας. Το σπίτι βρίσκεται στην παλιά γειτονιά της «Περιλήφτης».

«*Τότε στην Άρτα στη γειτονιά μας υπήρχαν πάρα πολλά τέτοια σπίτια. Την δεκαετία του '60 άρχισαν σιγά σιγά να τα γκρεμίζουν, η ανοικοδόμηση της Ελλάδας βλέπεις…. Ο πατέρας μου ήταν ο μοναδικός που δεν το γκρέμισε. Το σπίτι είχε αγοραστεί το 1912 από τον παππού μου και τα αδέρφια του. Ήταν τσαρουχάδες στα Πράμαντα τότε, αλλά όταν άρχισε η κρίση των επαγγελμάτων κι ο κόσμος δεν αγόραζε πια τσαρούχια, αποφάσισαν να κατεβούν στην Άρτα. Ο πατέρας μου ήρθε εδώ πολύ μικρός, είχε γεννηθεί το 1912. Έτσι ο παππούς μου με τα αδέλφια του αποφάσισαν να αγοράσουν το σπίτι για να στεγάσουν τις οικογένειές τους. Από κάποιον συμβολαιογράφο μάλλον το αγόρασαν. Είχα κοιτάξει το συμβόλαια αλλά δεν βρήκα κάποια ιδιαίτερα στοιχεία. Στην αρχή έμεναν οι δυο οικογένειες μαζί αλλά κατόπιν τα αδέλφια του παππού μου αγόρασαν κάπου αλλού κι έτσι το σπίτι έμεινε στην οικογένειά μου….Το σπίτι ήταν πολύ μεγάλο, έφτανε ως πίσω και συνόρευε με την Μητρόπολη. Επίσης η αυλή και ο κήπος πίσω από το σπίτι ήταν*

τεράστια. Το ποτάμι παλιά έφτανε μέχρι το σπίτι. Ακόμα βρίσκουμε ποταμίσια βότσαλα στον κήπο σήμερα….», (Μαρτυρία Έφης Ζορμπά)

Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του Θεοχάρη Βαδιβούλη, ο Οθωμανός προκτήτορας ονομαζόταν Τζελάλ Τουρχάν Μπέης. Το αρχοντικό πωλήθηκε από τον Τουρχάν Μπέη στον Δ. Παπαστεργίου τον Οκτώβριο του 1888, αντί 2.240 δρχ.. Αργότερα, το 1912 το αρχοντικό πουλήθηκε από τους κληρονόμους του Δ. Παπαστεργίου στον Δημήτριο Π. Ζορμπά αντί 2000 δρχ.

Στο Υποθηκοφυλακείο Άρτης ανευρέθησαν δύο συμβόλαια του 1912 που αφορούν την οικία Ζορμπά. Σύμφωνα με το πρώτο συμβόλαιο που υπεγράφη ενώπιον του Συμβολαιογράφου Άρτης Αλεξάνδρου Μυλωνά με αριθμό 5416/16-4-1912 και τίτλο «Αγοραπωλησία διά δραχμάς 2000», οι α) Ιωάννης Δ. Παπαστεργίου, κτηματίας β) η Ελένη Παπαστεργίου, νοικοκυρά και γ) η Βασιλική, χήρα Ιωάννου Παπαστεργίου, νοικοκυρά, ενεργούσα ως νόμιμος επίτροπος των ανηλίκων εξ υιού εγγονών της, ορφανών από πατέρα και μητέρα, Μαγδαληνής και Καλιρρόης Δ. Παπαστεργίου, πούλησαν στον Δημήτριο Παπαγεωργίου Ζορμπά, τσαρουχοποιό, κάτοικο Πραμάντων «…..*οικία ανώγεια, κειμένην εντός της πόλεως Άρτης και εν τη συνοικία Μητροπόλεως, πεπαλαιωμένην, συγκειμένην έτι πέντε δωματίων, ετοιμορρόπων μετά συνεχομένης αυλής εν ή υπάρχουσι πεφυτευμένες δύο πορτοκαλέες και κήπου περιέχοντος οπωροφόρα τινά δένδρα και συνορευομένης γύρωθεν με οικίας Εθνικής Τραπέζης (πρώην Σέμου), Ιωάννου Μπανιά, με Ναόν Μητροπόλεως, με ποτάμι και δημόσιον δρόμον*».

Δύο μέρες αργότερα και συγκεκριμένα στις 18 Απριλίου 1912, παρουσία των μαρτύρων Ευστρατίου Βλάχου, μεταπράτου και Αλκιβιάδους Παντελήσιου, σιγαροποιού, ο Δημήτριος Παπαγεωργίου Ζορμπάς πούλησε και μεταβίβασε τα 2/3 της οικίας στους Αθανάσιο Παπαγεωργίου Ζορμπά και Νικόλαο Παπαγεωργίου Ζορμπά (1/3 έκαστος) αντί 1333 και 30% δραχμών. Έτσι το σπίτι με το "υπ' αριθμ. 5421/18-4-1912 αγοραπωλητήριο συμβόλαιο του ποτέ Συμβολαιογράφου Άρτης Αλεξάνδρου Μυλωνά μεταγεγραμμένον έκτοτε εν τω τόμω 18 και αριθμώ 834 των Βιβλίων Μεταγραφών του Δήμου Αρταίων" ανήκε σε τρείς ιδιοκτήτες εξ αδιαιρέτου. Σύμφωνα με περαιτέρω συμβόλαια το 1917 (αρ. συμβολαίου 10096/27-8-1917) η οικία παρέμεινε εξ ολοκλήρου στον Αθανάσιο Γ. Ζορμπά, το 1920 (αρ. συμβολαίου6097/19-11-1920) μεταγράφηκε ως δωρεά στον Γεώργιο Α. Ζορμπά (δάσκαλο, γιό του Αθανάσιου Ζορμπά) και το 1963 αγοράστηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, ενώ μέρος της αυλής του ρυμοτομήθηκε κατά την διάνοιξη της νέας Εθνικής Οδού στη δεκαετία του 60. Το κτίριο σώζεται σοβαρά αλλοιωμένο από νεότερες παρεμβάσεις. Οι περισσότερες απ' αυτές είναι παλαιότερες από τη φωτογράφιση του Α. Ζάχου το 1916. Στη φωτογράφιση αυτή ωστόσο διασώθηκαν ορισμένα επί μέρους στοιχεία, πολύτιμα για την μελέτη της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής του κτιρίου.

Λεπτομέρεια της κλίμακας (Ζάχος, 1916) Η τυπική Αρτινή λίθινη κλίμακα που οδηγούσε από την αυλή στον όροφο. Διακρίνονται τα λίθινα τόξα της σκάλας, ένα οξυκόρυφο και δύο τεταρτοκυκλικά, καθώς και το σανιδένιο στηθαίο της κρεββάτας (Μαμαλούκος,2007).

Αναζητώντας επιπλέον τυχόν στοιχεία για την οικία Ζορμπά, πρόσφατα βρέθηκε μια Συλλογή λαογραφικού υλικού για την πόλη της Άρτας της Ειρήνη Τριχιά από το 1969, με κάποιες επιπλέον πληροφορίες για την οικία, δια του στόματος του τελευταίου ιδιοκτήτη πριν την απαλλοτρίωση, διδασκάλου Γεωργίου Ζορμπά :

"Ο κ. Ζορμπάς μου είπε τα εξής περί της οικίας : «Το σπίτ' το είχε αγοράσ' ο πατέρας μου το 1912. Ήταν παλιό τουρκικό δικαστήριο και καθόταν μέσα ο μπέης. Ευρίσκεται σχεδόν δίπλα από τον Άραχθο, πλησίον της ιεράς Μητροπόλεως. Η συνοικία αυτή λεγόταν «Των μπέηδων». Απέναντι υπήρχε τζαμί όπου πήγαιναν οι μπέηδες και προσηύχοντο. Είναι 200 τ.μ. το κτίσμα. Στην πόρτα υπήρχε μια τουρκική επιγραφή με σανίδες. Ήταν καρφωμένη με καρφιά με διάμετρο 6 πόντους. Είχε απάνου γραμμένο «1537» και από δω κι από κει από ένα τζαμί. Η επιγραφή ήταν τότε σε αραβική γλώσσα. Είχε ιδιότυπο προαύλιο. Η αυλή ήταν στρωμένη με πλακόστρωμα. Ωραίες πέτρες κανονικά βαλμένες και σχημάτιζαν ωραία σχέδια. Είχε διπλή αυλόπορτα και

στο απάνω μέρος ήταν ένα ημικύκλιο με πέτρες. Κι εκεί ήταν καρφωμένη η επιγραφή. Το εσωτερικό του, λόγω του ότι εκατοικείτο, έχει υποστεί μεταβολάς πολλάς. Τώρα το έχει απαλλοτριώσει η αρχαιολογική υπηρεσία. Αποτελεί μνημείον αρχιτεκτονικής επί Τουρκοκρατίας". (Πηγή : Συλλογή λαογραφικού υλικού εκ της επαρχίας Άρτης, του νομού Άρτης, Ειρήνη Τριχιά του Αχιλλέως, Αθήνα, 1969)

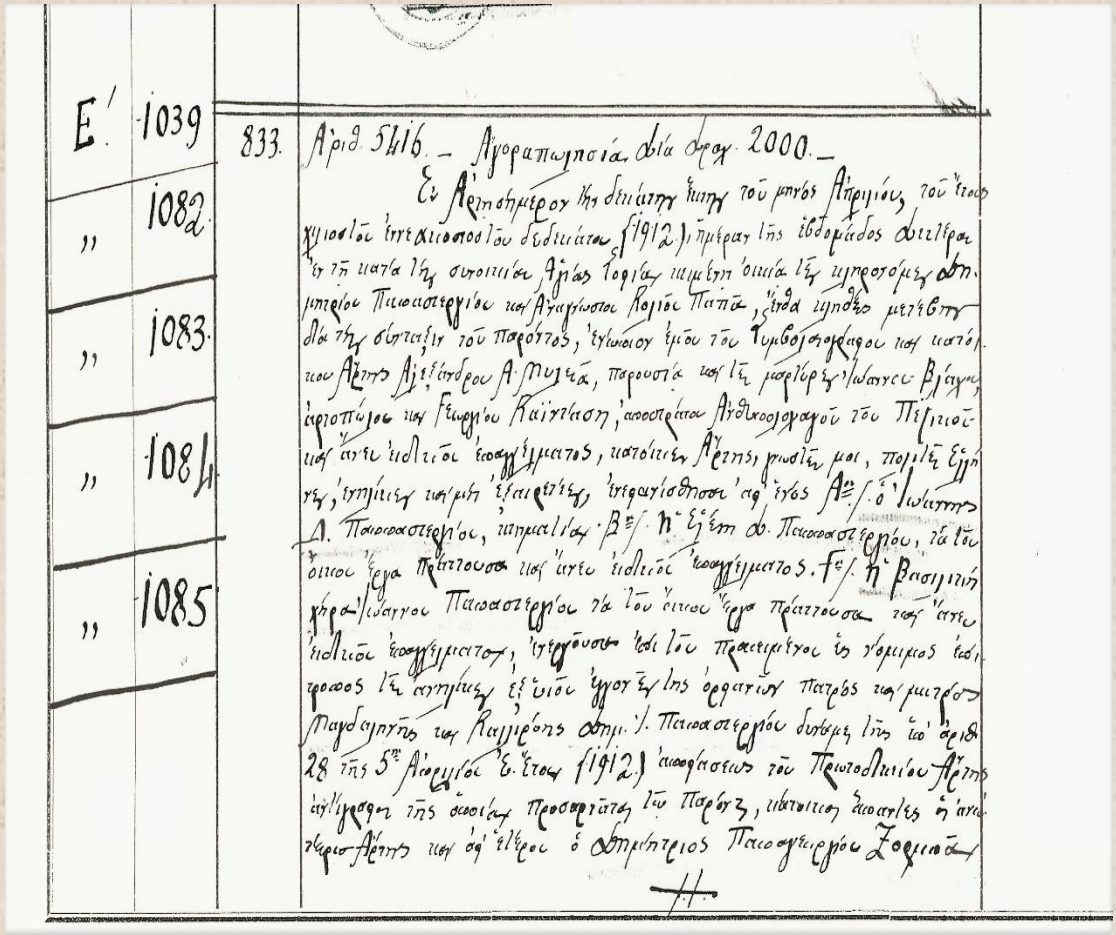

Απόσπασμα εκ του συμβολαίου μεταξύ των απογόνων του Δ. Παπαστεργίου και του Δημητρίου Παπαγεωργίου Ζορμπά για την πώληση της οικίας Ζορμπά, με αριθμό 5416/16-4-1912.

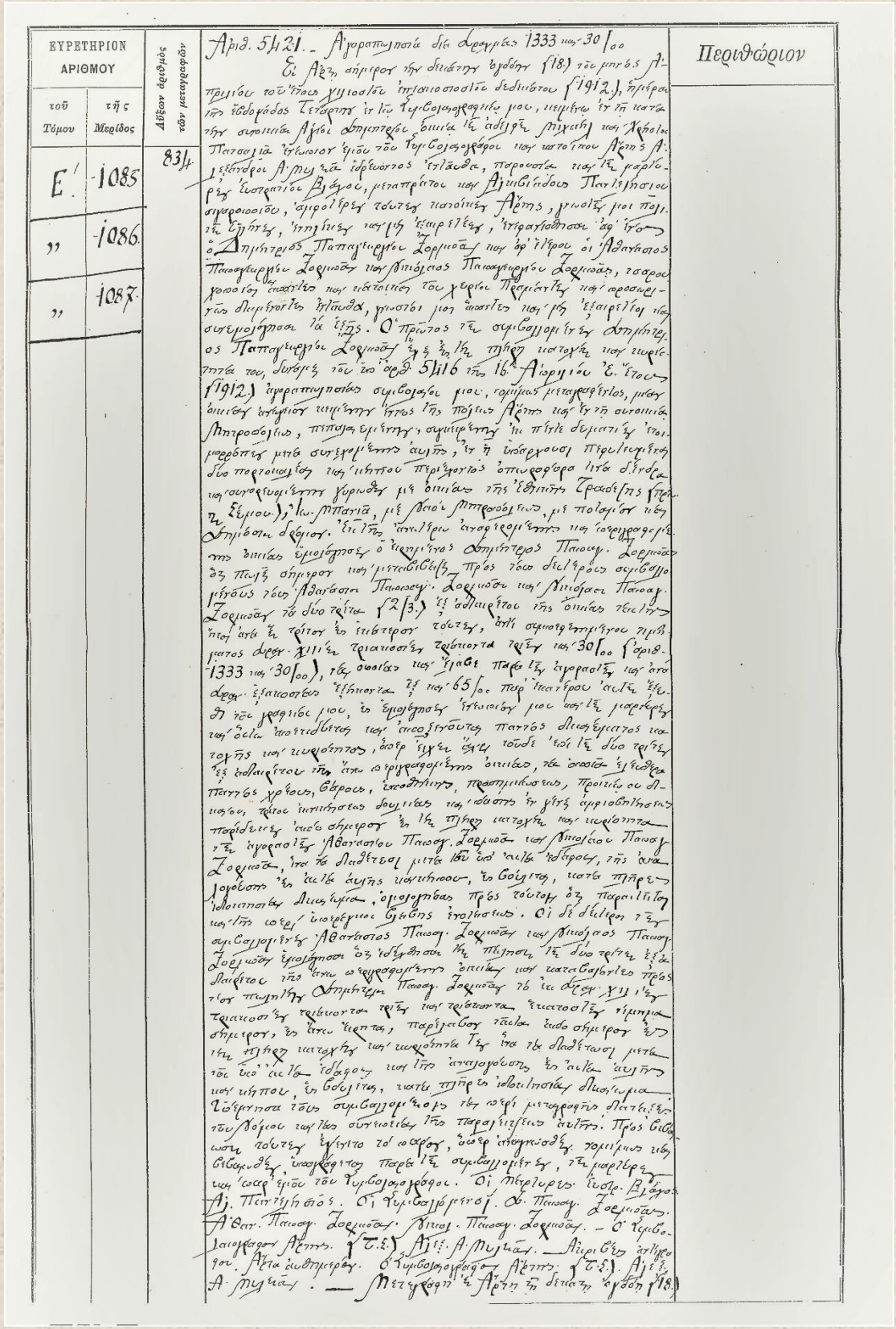

"Το με υπ' αριθμ. 5421/18-4-1912 αγοραπωλητήριο συμβόλαιο της οικίας Ζορμπά, του ποτέ Συμβολαιογράφου Άρτης Αλεξάνδρου Μυλωνά μεταγεγραμμένου έκτοτε εν τω τόμω 18 και αριθμώ 834 των Βιβλίων Μεταγραφών του Δήμου Αρταίων."

Στην τελική του μορφή το σπίτι έχει σε κάτοψη, σχήμα ορθογωνίου παραλληλογράμμου. Η ασυμμετρία που χαρακτηρίζει τη σύνθεση του κτιρίου οφείλεται ενδεχομένως στο ότι το ένα τμήμα του έχει από παλιά καταστραφεί. Το ισόγειο του σπιτιού περιλαμβάνει έναν ημι-υπαίθριο χώρο κυκλοφορίας και μια επιμήκη αποθήκη. Στον όροφο στον οποίο οδηγεί λίθινη κλίμακα από την αυλή, υπάρχει φαρδιά κρεββάτα και τέσσερις ακόμα χώροι. Ο όροφος έχει διάταξη Γ και τα δωμάτια βρίσκονται γύρω από την κρεββάτα. Από αυτήν γίνεται η προσπέλαση των χώρων διαμονής, των δωματίων του ορόφου.

Ο Γεώργιος Α. Ζορμπάς (1912), η μητέρα Πηνελόπη Α. Ζορμπά (1890) και ο Βασίλειος Α. Ζορμπάς (1918) στην Άρτα στις 15 Απριλίου 1921 (Φωτο από αρχείο Έφης Ζορμπά).

Στο βάθος της κρεββάτας ένα δωμάτιο με πολλά υαλωτά παράθυρα, το οποίο ήταν πιθανόν το δωμάτιο υποδοχής των ξένων, επικοινωνεί με έναν ακόμη παλιό «οντά». Ο τρίτος χώρος λειτουργεί ως μαγειρείο αλλά και ως διάδρομος προς την πίσω αυλή, όπου διατηρούνται τα λείψανα μικρού χαμάμ. Το σπίτι έχει μεγάλα ερμάρια και κορφοντούλαπα και στους δύο οντάδες.

Ο τέταρτος χώρος είναι ένας μικρός χώρος διαμονής, εκ των υστέρων διαμορφωμένος στο νότιο άκρο της κρεββάτας, ο οποίος φαίνεται αριστερά στην πρόσοψη σε όλες τις φωτογραφίες. Ως ανατολικός του τοίχος χρησίμευε ο παλιός δυτικός τοίχος ενός ακόμα «οντά», προφανώς του επισημότερου του σπιτιού, ο οποίος σχημάτιζε με το υπόλοιπο σπίτι σε κάτοψη σχήμα Γ. Στη φωτογραφία του Ζάχου διακρίνονται στον τοίχο αυτή η θύρα και η – χαμένη σήμερα – διαμορφωμένη με γυψοκονίαμα όψη μιας ψευδομεσάντρας.

Όλη η μεγάλη πλακόστρωτη αυλή μπροστά στο κτίριο είναι στρωμένη με μεγάλα βότσαλα – κροκάλες από το ποτάμι. Η οικία Ζορμπά είναι το μοναδικό από τα αστικά κτίρια της πόλης της Άρτας που αναγνωρίστηκε ως διατηρητέο κτίριο.

Η οικία Ζορμπά στις αρχές της δεκαετίας του '70 (Φωτο από αρχείο Machiel Kiel – Netherlands Institute Istanbul

Η κρεββάτα σήμερα και ο παλιός δυτικός τοίχος ενός ακόμα «οντά», ο οποίος σχημάτιζε με το υπόλοιπο σπίτι σε κάτοψη σχήμα Γ. Διακρίνεται στον τοίχο αυτό η θύρα που κάποτε οδηγούσε στον οντά (Φωτο από προσωπική συλλογή)

Ένα από τα μπαούλα της οικίας Ζορμπά, όταν κατοικούσε εκεί η οικογένεια.

Ο Γεώργιος Α. Ζορμπάς, ο τελευταίος ιδιοκτήτης της οικίας πριν την απαλλοτρίωση σε εκδήλωση της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας (Φωτο από αρχείο Έφης Ζορμπά)

Υφαντή πάντα, κεντημένη στον αργαλειό που κάποτε στόλιζε έναν τοίχο της οικίας Ζορμπά, υφασμένη από την Πηνελόπη Ζορμπά.

Το αρχοντικό Ζορμπά σήμερα (Φωτο από προσωπική συλλογή).

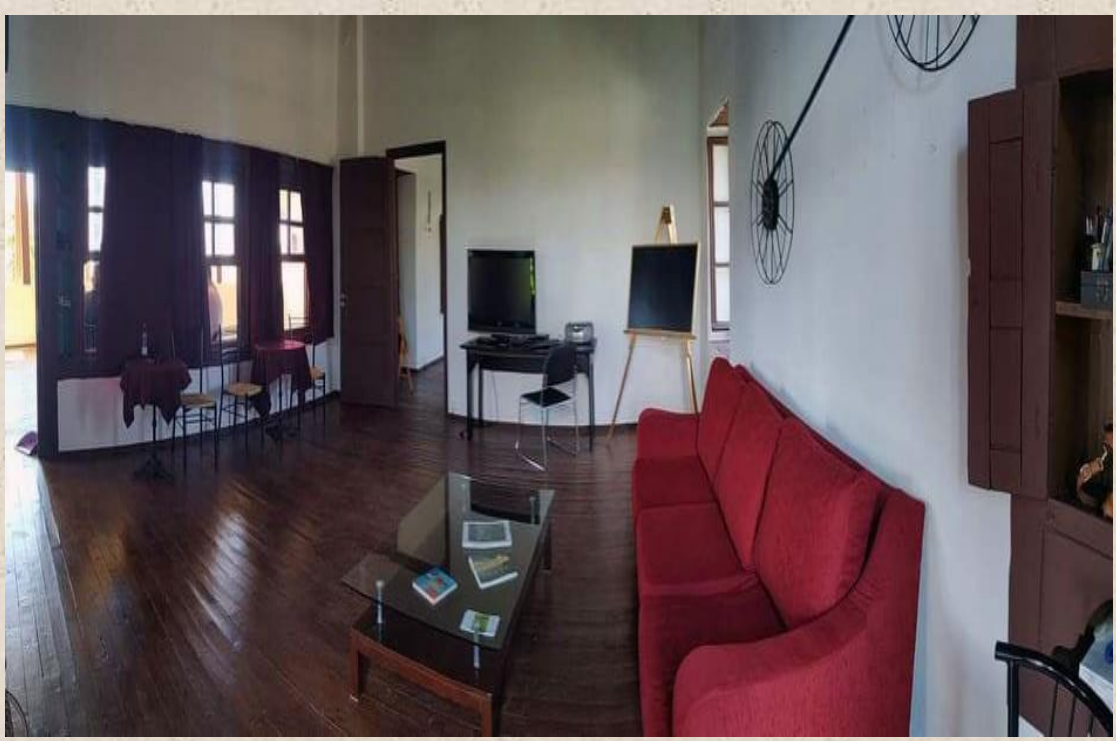

Ο πρώτος μεγάλος οντάς υποδοχής με τα μεγάλα υαλωτά παράθυρα σήμερα που στην οικία Ζορμπά φιλοξενείται η Φωτογραφική Ομάδα Άρτης "ΦωτΟΑρτ".

«*Κατά καιρούς πολλοί ερχόντουσαν στην αυλή μας να ζωγραφίσουν το σπίτι. Έστηναν τα καβαλέτα τους και ζωγράφιζαν κι εμείς, παιδάκια, τους χαζεύαμε…..*» (Μαρτυρία Έφης Ζορμπά)

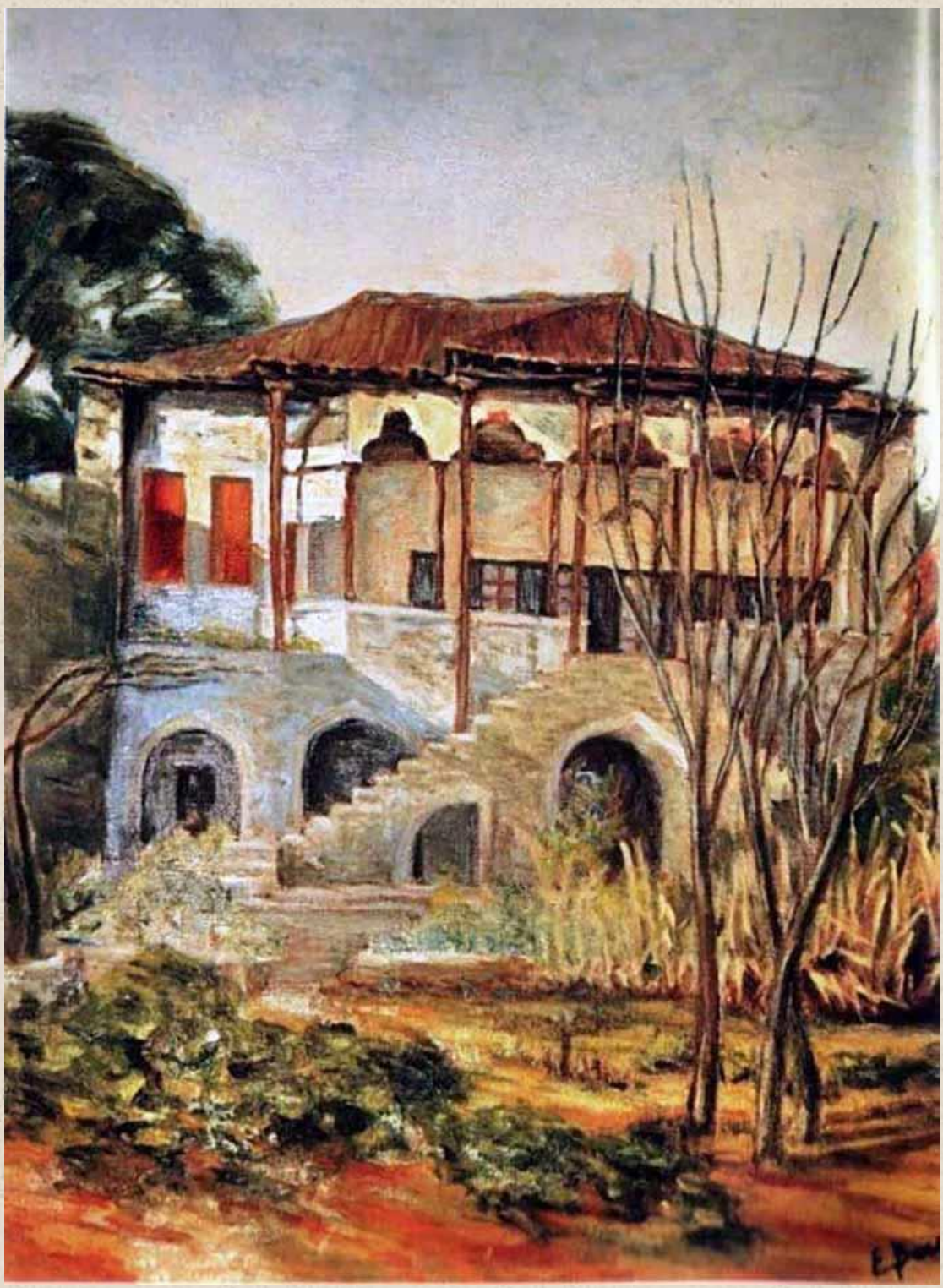

Η Οικία Ζορμπά (Πίνακας της Ελένης Βαφειά)

6. Το αρχοντικό στην οδό Ζαλόγγου – Οικία Δημητρίου Τρουβά

Η οικία Δημητρίου Τρουβά, στην οδό Ζαλόγγου 12 στην Άρτα, είναι ένα από τα παλαιότερα δείγματα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στην Ήπειρο και το 1962 χαρακτηρίστηκε ως *¨Διατηρητέο μνημείο του Ελληνικού κράτους¨*. Το κτήριο ανήκε μέχρι το 1998 στη Μονή Κάτω Παναγιάς, οπότε και περιήλθε στην κατοχή του σημερινού ιδιοκτήτου, μετά από πλειοδοτικό πλειστηριασμό. Η απόφαση της μονής να πωλήσει το ακίνητο πάρθηκε με το σκεπτικό της οικονομικής αδυναμίας συντήρησης και αποκατάστασης, σύμφωνα με τις προδιαγραφές του Υπουργείου Πολιτισμού καθώς και της αδυναμίας καταβολής ποσού 8.000.000 δραχμών στον Δήμο, με το οποίο επιβαρύνθηκε η Μονή, για την διάνοιξη της οδού Μητροπολίτου Βαρδάνη – διαδικασία η οποία μέχρι το 2021 δεν ολοκληρώθηκε.

Εξωτερική Άποψη της Οικίας Δ. Τρουβά το 1950. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Στους όρους πώλησης περιλαμβάνονταν η δέσμευση του αγοραστή ότι θα χρησιμοποιήσει το ακίνητο αποκλειστικά ως κατοικία.

Ο δεσμευτικός αυτός όρος, οι αυστηρές προδιαγραφές αποκατάστασης, όπως τις έθετε το Υπουργείο Πολιτισμού και το υπέρογκο κόστος που σήμαινε αυτό, είχε ως αποτέλεσμα την απουσία αγοραστικού ενδιαφέροντος.

Το κτίριο βρίσκεται στα όρια του ιστορικού κέντρου της Άρτας, στην οδό Ζαλόγγου, στα ανατολικά και ακριβώς πίσω από το οικοδομικό συγκρότημα της μονής της Παρηγορήτισσας.

6.1 Ιστορικό του κτιρίου

Σύμφωνα με την επικρατούσα στην Άρτα, προφορική παράδοση το κτίριο που ανεγέρθηκε κατά τον 18ο μάλλον αιώνα, ήταν αρχικά κατοικία Οθωμανού αξιωματούχου, πιθανώς του τοπικού Δικαστή (Κατή). Σε μεταγενέστερο χρόνο αποτέλεσε τμήμα του μετοχίου της Μονής Κάτω Παναγιάς, που περιελάμβανε την Παρηγορήτισσα και άλλα πέριξ αυτής κτίσματα ή κτήματα.

Κατά τα αναφερόμενα στο ¨Δοκίμιον Ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης¨, του Μητροπολίτου Άρτης, Σεραφείμ Ξενόπουλου του Βυζαντίου:

¨Περί τας αρχάς της 16ης εκατονταετηρίδος (πιθανότατα το 1492) ως λέγεται, περιελθών της Παλαιάν Ηπείρου, αφιχθής δε και εις Άρταν, άγνωστος και υπό το σχήμα Δερβίσου, ο Σουλτάνος Βαγιαζήτ Β΄ μετά του πρωθυπουργού του, διανυκτερεύσας μετά της δεούσης περιποιήσεως εις την Μονήν Κάτω Παναγιάς, απέδωκε προς τον τότε Ηγούμενο, μετακαλεσάμενος εις την Κωνσταντινούπολιν προς ανταμοιβήν των δεξιώσεων και περιποιήσεων, αυτοκρατορικόν Υψηλόν Διάταγμα δια πάν ό,τι ο ηγούμενος απήτησε, καθάπερ και τον Ναόν (της Παρηγορητίσσης) και τα κτήματα αυτού. Έκτοτε ούν ευρίσκεται εις τας χείρας των Ορθοδόξων, ιερουργούμενος και θεωρούμενος ως Μετόχιον της Κάτω Παναγιάς…¨

Ο ίδιος συγγραφέας, αναφέρει περαιτέρω λεπτομέρειες που αφορούν την επίσκεψη του Σουλτάνου Βαγιαζήτ στην Μονή*: ¨Ταύτην την Μονήν, ως προειρήκαμεν, επεσκέφθη μεταμφιεσμένος ο Σουλτάν Βαγιαζήτ ο Β΄, όστις εν τω αναχωρείν αφήκεν υπό το προσκεφάλαιον αυτού ικανήν ποσότητα χρυσών νομισμάτων, αλλ΄ ο τότε Καθηγούμενος, ευρών τούτα και νομίσας ότι ελησμονήθησαν, έσπευσε δρομαίως ίνα προφθάση αυτόν, όπερ και επέτυχεν, απαντήσας γαρ αυτόν τρείς ώρας μακράν της Άρτης, βορειοδυτικώς, εις το ευγενές, πιστόν και ενάρετον του ήθος αυτού, ευμενώς προσέφερε ταύτα εις βοήθειαν της Μονής προσβεβαιώσας και επικυρώσας, εις Κων/πολιν μετά μικρόν μετακαλεσάμενος τον ηγούμενον, δι Αυτοκρατορικού Διατάγματος, την προ αιώνων διακατοχήν των κτημάτων και την αμέσως μετάβασιν εις την Κυριότητα αυτής πάντα τα εξ αυτής αφαιρεθέντα, προσέτι και Διάταγμα δέδωκεν ινα η Μονή ορίζη κώμας και χώρας, μέχρι και αυτού του λιμένος της Σαλαχώρας¨.*

- Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμίας Β΄ (Τρανός) (1536-1595), ο οποίος επισκέφθηκε την Άρτα το 1578, σε σιγιλλιώδες γράμμα του προς την Ι. Μονή Κ. Παναγιάς, αναφέρει:

¨Ου μόνον χρήσιμον αλλά και αναγκαίον, τα κρείττονα και καλλίτερα προτιμάσθαι των ελασσόνων και φροντίζειν ει δυνατόν εστί συνίστασθαι και συντηρείσθαι εκάτερα τούτο και γάρ απώντας και θεός χαίρει και αποδέχεται, προς δε και άνθρωποι υπερβάλλοντος επαίνου άξιον κρίνουσιν. Επεί τοίνυν οι εν τη θεία και σεβασμιωτάτη και Βασιλική και Πατριαρχική μονή της Παναγιάς Μ… τη κειμένη κατά την οδόν της Βρύσης της εν τη Άρτη πολιτεία ενασκούμενοι οσιώτατοι ιερομόναχοι και γέροντες ορώντες την μεν εαυτών ταύτην μονήν αυξανομένην Θεού χάριτι και κτήμασι και πράγμασιν ότι πλείστοις πλουτούσαν και δυναμένην επαρκείν και ετέροις πολλοίς δεομένους ελέους, την δε Παρηγορήτισσα και αυτήν ούσαν Πατριαρχικήν μονήν, δεομένην κηδεμονίας

προσηκούσης, άτε τη καιρική ανωμαλία εις ελάττωσιν παντελή καταντήσασαν, ηξίωσαν εγγράφως τη ημών μετριότητι, ώστε προσηλωθήναι τη σεβασμία και πατριαρχική μονή τούτων της Παναγιάς Μ…, την ειρημένην Παρηγορήτισσαν και είναι και λέγεσθαι μετόχιον αυτής και διοικείσθαι και διεξάγεσθαι δια παντός παρά των κατά καιρούς εκείσε ενασκουμένων ευλαβεστάτων γερόντων και μοναχών, τούτου χάριν και η μετριότης ημών την τοιαύτην αίτησιν αποδεξαμένη ως εύλογον αποφαίνεται και παρακελεύσεται εν αγίω Πνεύματι δια του παρόντος σιγιλλιώδους γράμματος, ίνα το ειρημένον Πατριαρχικόν σταυροπήγιον, το λεγόμενον Παρηγορήρισσα, είη υπό την διοίκησιν και σκέπην και Κυβέρνησιν της Πατριαρχικής Μονής της Παναγιάς Μ… της ευρισκόμενης κατά την οδόν της Βρύσης και ονομάζεται μετόχιον αυτής εις αιώνας τους άπαντας, έχοντος άδειαν του εκείσε οσιωτάτου ηγουμένου και ψάλλειν του Θεού ου μην δε διανυκτερεύειν εκείσε ή καθεύδειν όλως εν τοις ενδον κελλίοις, εν οις μοναχαί ευρίσκονται, τούτο γαρ απαίσιον και παρά κονόνας κρίνομεν, και τον παραβαίνοντα αφορισμού αλύτου και αιωνίου καθυποβάλλομεν ετι δε διοριζόμεθα μηδένα των από μακράν και του κατά τόπου αρχιερέως Ναυπακτου και Άρτης τολμών, συψέποτε εναντιωθήναι περί τούτο, η ακλήτως εισελθείν εν αυτή και θέλειν διακρίνειν αμετόχως τε και πραγμάτψν, εν βαρεία αργία και αφορισμώ τω από Θεόν. Οθεν…¨

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, είτε με Αυτοκρατορικό Φιρμάνι είτε με Πατριαρχικό σιγίλλιο είτε και με τα δύο, η μονή Παρηγορήτισσας και τα πέριξ αυτής κτήματα και οικήματα, στα οποία περιλαμβάνονται και το Ηγουμενείο, εκχωρήθηκαν ως μετόχιο στη μονή Κάτω Παναγιάς.

Τα έγγραφα αυτά, δεν αναφέρουν λεπτομερώς τα κτίσματα του μετοχίου της Κάτω Παναγίας στην Άρτα. Υπάρχουν ωστόσο γραπτές πηγές αναφερόμενες σε εργασίες ανακαίνισης, προσθήκες ή ανεγέρσεις κτισμάτων πέριξ της Παρηγορήτισσας.

-Στα «Ιστορικά Σημειώματα περί Άρτης» του Κώστα Καιροφύλλα που διετέλεσε Νομάρχης στην περιοχή το 1929, στο απόσπασμα που αφορά την Μονή Κάτω Παναγιάς, το οποίο ο συγγραφέας ανακάλυψε σε χειρόγραφες σημειώσεις Μοναχού μεταξύ των φύλλων του βιβλίου του Ηλία Μηνιάτη «Διδαχαί», της βιβλιοθήκης της μονής αναφέρεται:

¨Αποβιώσαντος του εν μακαρία τη λήξει καθηγουμένου εν ιερεύσι Νικολάου, μόλις ηγουμενεύσαντος 18 μήνας, εχειροτονήθη ηγούμενος της Ιεράς ταύτης μονής, ο εν μακαρία τη λήξει Ιερομόναχος Βενέδικτος, εν έτει 1826, Αυγούστου 6 εν τω ναώ του Παντοκράτορος εν Άρτη, παρά του τότε αρχιερατεύοντος Ανθίμου Θεσσαλονικέος και αποβιώσαντος εν έτει 1846 κατά μήνα Ιούλιου, την εικοστήν από περνιτσιόζαν (ασθένεια), ηγουμενεύσαντος ολόκληρα έτη είκοσι. Ούτος ο αείμνηστος και υπό πάντων ευφημούμενος, εφάνη νέος κατά αλήθειαν κτήτωρ εν τη Ιερά ταύτη μονή, διότι αυτός πάντα τα εντός της μονής ανήγειρε και ετελειοποίησε τους τρείς οντάδες κατά το 1843 στο εν Άρτη μετόχιον, τα έξω κελλιά κλπ. ¨

Στο σύγγραμμα του Κωνσταντίνου Τσιλιγιάννη «Η ιστορία του Μοναστηριού της Κάτω Παναγιάς Άρτας» αναφέρεται:

ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ (6 Αυγούστου 1826-20 Ιουλίου 1846)

¨Ο Βενέδικτος ηγουμένευσε επί είκοσι συναπτά έτη. Κατά την δημιουργική ηγεμονία του ανοικοδομήθηκαν εκ νέου, όλα σχεδόν τα υπό των Τούρκων κατεδαφισθέντα κτίσματα της μονής Κάτω Παναγιάς.

… Ο Βενέδικτος εφρόντισε για ολόκληρη την κτηματική περιουσία της μονής, για τα μέσα και έξω κτίσματα της. Ανήγειρε οικήματα στο Μετόχι στην Άρτα και το Ιστορικό Ηγουμενείο (1840), όπισθεν των κελλιών της Παρηγορήτισσας. Το 1843 έκτισε δωμάτια στο μετόχι στην Άρτα καθώς και τα έξω κελλιά¨.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ (6 Αυγούστου 1846-1 Ιανουαρίου 1852)

¨Ο Γέροντας Χρύσανθος, προεχειρίσθη ηγούμενος γέρων εβδομηκοντούτης, αλλά αποδείχθηκε κατά πάντα όμοιος του σεβασμίου αυτού προκατόχου.

…Ακόμη έκτισε επί πλέον τρείς οντάδες στο μετόχι της μονής στην Άρτα και ολόκληρο το κτίριο, ονομάστηκε ¨Ηγουμενείο¨ από Σεραφείμ Α΄ Ξενόπουλο¨. Ο Σεραφείμ Α΄ Ξενόπουλος, επιμελήθηκε το 1850, επί ηγουμενίας Χρυσάνθου, να βελτιωθούν με χρήματα της μονής, οι εσωτερικοί χώροι για αρχονταρίκι, γραφείο και υπνοδωμάτια για την κατάλυση φιλοξενουμένων κληρικών και μοναχών.¨

Η οικία, μέρος του παλαιού Μετοχίου της Μονής Κάτω Παναγιάς, που αφορούσε ολόκληρο το οικοδομικό συγκρότημα εντός και πέριξ του περιβόλου της Παρηγορήτισσας, είναι ένας από τα σημαντικότερα - ελάχιστα πλέον - εναπομείναντα νεώτερα μνημεία της Άρτας, δείγμα της Παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της τελευταίας περιόδου της Τουρκοκρατίας.

Για την ιστορία του κτιρίου δεν υπάρχουν καταγεγραμμένα στοιχεία. Έτσι δεν είναι γνωστό, αν οικοδομήθηκε εξ αρχής ως τμήμα του Μετοχίου της Κάτω Παναγιάς και πότε ή αν ανεγέρθηκε ως ιδιωτική κατοικία και παραχωρήθηκε αργότερα και πότε.

Δεν υπάρχουν γραπτές πηγές, αναφερόμενες στην τύχη του Ηγουμενείου στο μετόχιο της Κάτω Παναγιάς από την ανέγερσή του μέχρι και τα μέσα του 20ου αιώνα. Πιθανότατα αφού η ίδια η Παρηγορήτισσα δεν λειτουργούσε, και το συγκρότημά της περιέπεσε σε παρακμή έχοντας την τύχη των περισσοτέρων, δημοσίου ενδιαφέροντος κτηρίων, στη χώρα μας…

Μετά τον πόλεμο του 1940 και τον εμφύλιο πόλεμο, το Ηγουμενείο χρησιμοποιήθηκε ως Βυρσοδεψείο, με δέρματα ζώων αναρτημένα στους κατερειπωμένους χώρους του – αναδίδοντα την χαρακτηριστική δυσωδία στους διαβάτες της οδού Ζαλόγγου, ανεπίσημα δε από τους γείτονες ο δρόμος

λεγόταν «στενό του Στατηρά» από το όνομα του βυρσοδέψη (Μαρτυρία Χρυσούλας Κολιάτσου).

Στη δεκαετία του 1970 και ενώ είχε ήδη χαρακτηρισθεί διατηρητέο μνημείο του Ελληνικού Κράτους, η στέγη είχε μερικώς καταπέσει και τα πατώματα είχαν αποξηλωθεί. Η απόφαση της Ηγουμένης Αγνής Παπαδημητρίου, του Ηγουμενοσυμβουλίου και της Ιεράς Συνόδου να εκχωρήσει το ακίνητο, κυριολεκτικά το διέσωσε…

6.2 Αποτύπωση και Αποκατάσταση οικίας

Μετά την αγορά της οικίας το 1998, έγινε αποτύπωση της κατάστασής του και μελέτη αποκατάστασης σύμφωνα με τις προδιαγραφές του Υπουργείου Πολιτισμού.

Διατηρητέο στα τέλη του 20ου αιώνα . (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Σύμφωνα με την άποψη του αρχιτέκτονα Σταύρου Μαμαλούκου, η ύπαρξη αναγλύφου σταυρού στο τόξο της αυλόθυρας, φανερώνει ότι οι αρχικοί κτήτορες ήταν Χριστιανοί. Αν η υπόθεση είναι σωστή, είναι πιο λογικό ο κτήτορας να είναι η ίδια η Μονή Κάτω Παναγιάς, γιατί ποιος άλλος Χριστιανός ιδιοκτήτης θα μπορούσε να ανεγείρει οικία με οχυρωματικό περίβολο στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και να έχει και την άδεια ή το θράσος να φιλοτεχνήσει ανάγλυφο σταυρό στο τόξο της αυλόθυρας;

Ο σταυρός αυτός ωστόσο, θα μπορούσε να φιλοτεχνηθεί και σε μεταγενέστερο της ανέγερσης χρόνο.

Κατά την παραλαβή, εντύπωση προκάλεσε ο ανεσκαμμένος σε διάφορα σημεία χώρος της αυλής και των πατωμάτων του ισογείου, η πλήρης έλλειψη πατωμάτων και η ανεύρεση τμήματος χειρόγραφου με Οθωμανικούς χαρακτήρες προσκολλημένου σε χωνευτό ερμάριο του άνω ορόφου, το οποίο κατέστρεψε ακολούθως κάποιος εργάτης, ως και νομίσματος (διλέπτου) της Επτανησιακής πολιτείας, μεταξύ παραμενόντων σανίδων του αποξηλωμένου πατώματος του ορόφου.

Εσωτερική άποψη της οικίας το 1998. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Το αν το χειρόγραφο φύλλο χαρτιού με τους Οθωμανικούς χαρακτήρες, που βρέθηκε προσκολλημένο στο εσωτερικό της «παραθύρας» του βορείου δωματίου είχε γραφεί από τους μοναχούς του μετοχίου ή είχε σχέση με τον πιθανό Οθωμανό αρχικό ιδιοκτήτη παραμένει άγνωστο.

Η ανεύρεση του νομίσματος δύο λεπτών της Επτανησιακής Πολιτείας που βρέθηκε στα απομεινάρια του πατώματος του ορόφου, προκαλεί επίσης κάποιους συνειρμούς, που δεν συνιστούν όμως αποδείξεις.

Το συγκεκριμένο νόμισμα με τον Ιονικό λέοντα στον εμπροσθότυπο και την συμβολική παράσταση της Βρεταννίας ως θαλασσοκράτειρας στον οπισθότυπο, στραμμένη προς τα αριστερά, κυκλοφόρησε το 1819. Σταμάτησε να κυκλοφορεί το 1827 και το 1833-1834 έγιναν νέες κοπές κερμάτων με μια

όμως διαφορά. Η προσωποποίηση της Βρετανίας ήταν στραμμένη προς τα δεξιά και απ' το πλάι της έλειπαν τα κλαδιά της ελιάς που υπήρχε στο αρχικό νόμισμα, όπως αυτό που βρέθηκε).

Συνήθως σπάνια χρησιμοποιούμε νομίσματα που δεν κυκλοφορούν, εκτός και αν είμαστε συλλέκτες.

Συνεπώς το ανευρεθέν νόμισμα έπεσε στο πάτωμα πριν το 1827-1830, οπότε το οίκημα υπήρχε ήδη στην χρονολογία αυτή ή θα μπορούσε να πέσει και απ' την τσέπη κάποιου συλλέκτη και μετά το 1830, αν το σπίτι αναγέρθηκε μεταγενέστερα, πράγμα μάλλον απίθανο για την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Εσωτερική άποψη της αυλής το 1998. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Η αρχική μελέτη αποκατάστασης συντάχθηκε από ομάδα μηχανικών με επικεφαλής τον αρχιτέκτονα Βασίλη Αδαλόγλου, ενώ η τεκμηρίωση, η μελέτη Εφαρμογής και η επίβλεψη του έργου έγιναν από τους Σταύρο Μαμαλούκο και Πλούταρχο Θεοχαρίδη, γνωστούς από την μελέτη και αποκατάσταση πολλών Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών μνημείων της χώρας μας.

Οι οικοδομικές εργασίες εκτελέσθηκαν απ' τα συνεργεία του εργολάβου Θεοχάρη Μπουμπουγιάννη, υπό την επίβλεψη της μηχανικού Αικατερίνης Μυλωνά-Τσιρώνη.

Έγινε στερέωση και ενίσχυση της λιθοδομής με ενέματα, επισκευή των ξυλόπηκτων τοίχων, αποκατάσταση του ξύλινου εξώστη, συντήρηση και επισκευή της στέγης, επισκευή και αποκατάσταση των πατωμάτων, κατασκευή

νέων ξύλινων κουφωμάτων, ανακατασκευή των εσωτερικών επιχρισμάτων, ανακατασκευή της κλίμακας ανόδου, συντήρηση και αποκατάσταση αυθεντικών αρχιτεκτονικών στοιχείων, όπως τζακιών, ντουλαπιών κλπ.

Άποψη του ανωγείου το 2002. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Ο βόρειος οντάς το 2002. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το έργο της αποκατάστασης των ξύλινων κατασκευών του κτηρίου, που συντελέστηκε χάρις στην εργατικότητα, την τεχνική αρτιότητα και τον ζήλο του ξυλουργού Νικολάου Βλάχου.

Η διαδικασία ελέγχων και εγκρίσεων από την Αρχαιολογική υπηρεσία Ηπείρου, το Υπουργείο Πολιτισμού και το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (ΚΑΣ) ήταν μακρά, δαιδαλώδης και ψυχολογικά επίπονη αφού διήρκησε έξι περίπου έτη (2000-2006). Η οικία παραδόθηκε στα τέλη του 2006.

6.3. Περιγραφή μετά την αποκατάσταση

Η βόρεια και δυτική πλευρά της οικίας, ορίζεται από ψηλό μαντρότοιχο, συνέχεια των τοίχων του κτηρίου.

Ο βόρειος μαντρότοιχος επιστέφεται από μεταγενέστερη της αρχικής ανέγερσης κτιστή ¨αλτάνα¨.

Στο ανατολικό άκρο της βόρειας πλευράς είναι διαμορφωμένη η αυλόθυρα του σπιτιού, με μορφή μνημειακού πυλώνα, με τοξωτή θύρα και θολωτό διαβατικό.

Το σπίτι, που διαθέτει ισόγειο και έναν όροφο, έχει κάτοψη ¨Γ¨ που περιβάλλει την αυλή από τα ανατολικά και τα νότια. Στο ισόγειο της ανατολικής πτέρυγας υπάρχει επιμήκης χώρος, που φαίνεται να χρησίμευε ως στάβλος και τώρα είναι κατοικήσιμος.

Εξωτερική άποψη της Βόρειας πλευράς το 2020. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Εξωτερική άποψη της βόρειας πλευράς σήμερα. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Κατά μήκος της νότιας πτέρυγας, υπάρχει ημιυπαίθριος χώρος, το προς την αυλή τμήμα του οποίου καταλαμβάνει φαρδιά, μνημειώδης κλίμακα προς τον όροφο.

Η εξώθυρα το 2020. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά

Άποψη της δυτικής πλευράς το 2021. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Μικρό τμήμα της πλακόστρωτης αυλής του ημιυπαιθρίου χώρου ήταν στρωμένο με βότσαλα σε σχεδιασμό, τα οποία λόγω του ότι δεν ήταν καλά διατηρημένα, αποφασίσθηκε να καλυφθούν.

Η κλίμακα φέρεται από ένα τεταρτοκυκλικό και ένα ημικυκλικό τόξο.

Επάνω στα πατήματά της εδράζονται δύο λίθινοι κίονες, από λαξευτούς σπονδύλους σε τοξοστοιχία.

Στον όροφο, σε αντιστοιχία με τον ημιυπαίθριο χώρο του ισογείου, υπάρχει φαρδύς εξώστης ¨κρεββάτα¨. Από αυτήν γίνεται η προσπέλαση των χώρων διαμονής, των δωματίων του ορόφου.

Δύο εν σειρά διατεταγμένα δωμάτια υπάρχουν στην ανατολική πτέρυγα και δύο στην νότια. Όλα τα δωμάτια διέθεταν τζάκι, εκατέρωθεν των οποίων υπάρχουν μικρές κόγχες και ερμάρια ή ¨παραθύρες¨.

Από τα τζάκια του σπιτιού μόνο εκείνο του βορείου δωματίου της ανατολικής πτέρυγας έχει διατηρήσει την ενδιαφέρουσα ¨φούσκα του¨. Όπως φαίνεται σε παλιές φωτογραφίες, ιδιαίτερα περίτεχνη ήταν και η ¨φούσκα¨ του παρακειμένου δωματίου, η οποία δεν διασώθηκε και αντικαταστάθηκε από απλούστερης κατασκευής τζάκι.

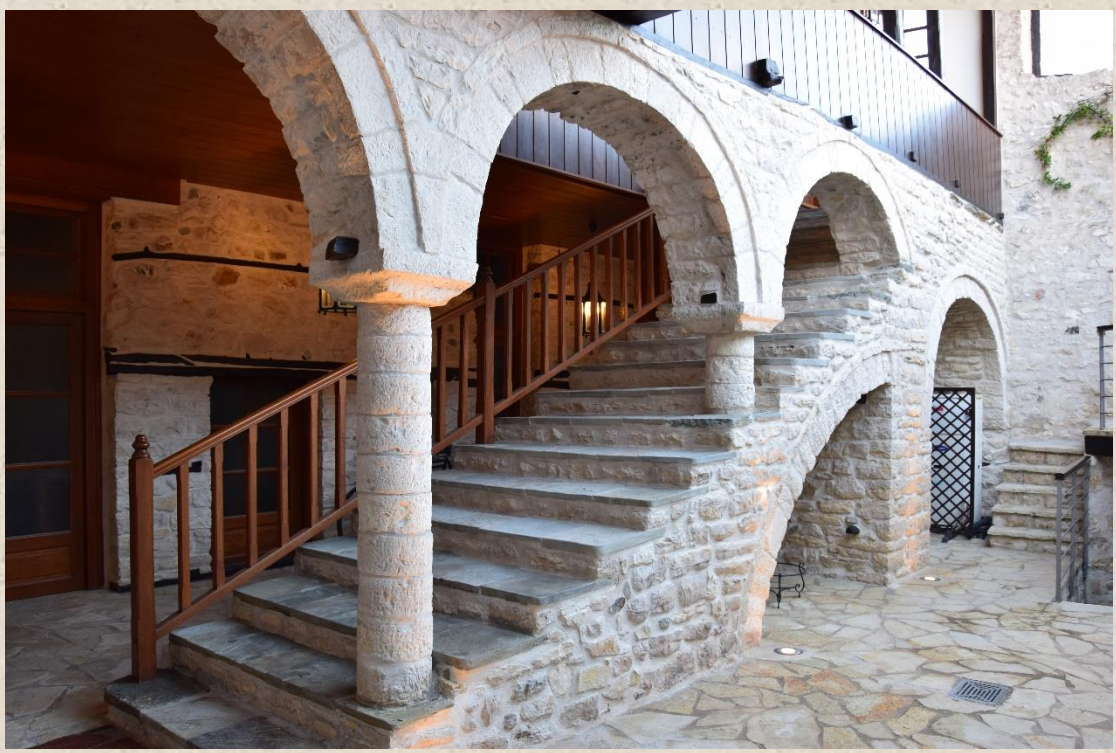

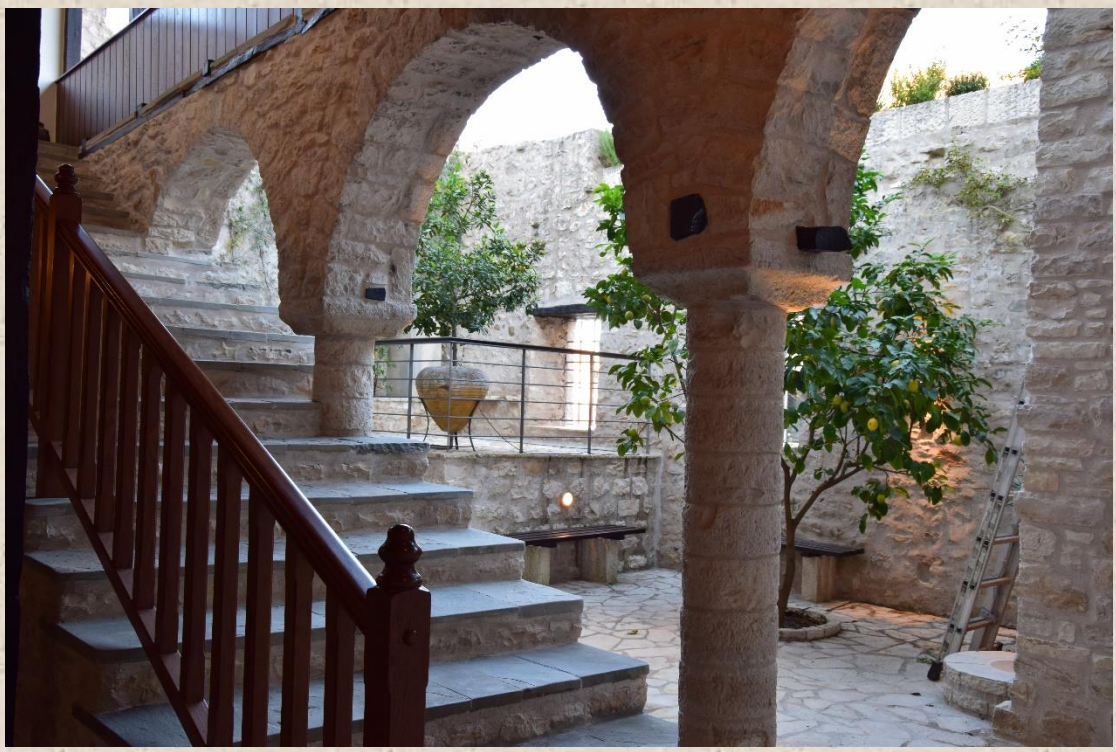

Απόψεις της αυλής, της λίθινης κλίμακςα και τοξοστοιχίας το 2020. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Άποψη του θολωτού διαβατικού το 2021. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Ο διάδρομος του ανωγείου το 2020. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Απόψεις της κρεββάτας – εξώστη το 2020. (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Άποψη του ενδιάμεσου δωματίου το 2021.(Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Άποψη νότιου δωματίου το 2021.(Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Άποψη του βορείου δωματίου & λεπτομέρεια του τζακιού το 2021.(Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

6.4 Επισημάνσεις επί της οικίας Δ. Τρουβά

Πριν κάνουμε οποιεσδήποτε υποθέσεις για τον χρόνο ανέγερσης του κτηρίου, θα πρέπει μα αναφερθούμε σε κάποια δεδομένα που αφορούν την ιστορική διαδρομή της Άρτας, της Παρηγορήτισσας και της Μονής Κάτω Παναγιάς στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

α) Η Παρηγορήττισα αποψιλώθηκε εσωτερικά επί Φαΐκ πασά και σημαντικό μέρος του εσωτερικού της διακόσμου χρησιμοποιήθηκε για την ανέγερση του Ιμαρέτ. Πιθανότατα μετά τον 15ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε ως στάβλος και μετά το 1821 ως οχυρό των Τούρκων.

β) Μετά το 1821, λόγω της στήριξης που παρείχε στους τοπικούς οπλαρχηγούς, η μονή της Κάτω Παναγιάς λεηλατήθηκε και πολλά απ' τα κτίσματά της καταστράφηκαν, με ό, τι αυτό σημαίνει για την οικονομική της κατάσταση.

γ) Στην περίοδο 1788-1822, η Άρτα ανήκε στο βοεβοδαλίκι του Αλή Πασά, υποστείσα κατά καιρούς, ανηλεείς διωγμούς και δυσβάσταχτη φορολογία, στην δε περίοδο 1816-1820 επλήγη υπό πανδημίας πανώλης, με αποτέλεσμα ελάττωση του πληθυσμού της κατά 60-70%.

Με βάση τα προαναφερθέντα αλλά και τα μορφολογικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του οικοδομήματος:

α) Θεωρείται ελάχιστα πιθανό το συγκεκριμένο ακίνητο να περιλαμβάνεται ως κτίσμα στα παραχωρηθέντα από τον Σουλτάνο Βαγιαζήτ Β΄ το 1492, αν ευσταθεί η παράδοση, όσο και τον Πατριάρχη Ιερεμία τον Β΄, με το γνωστό σιγίλλιο που υπάρχει στην Εθνική Βιβλιοθήκη.

β) Είναι επίσης εξαιρετικά απίθανο να ανεγέρθηκε απ' την ίδια τη Μονή, τόσο στην περίοδο 1788-1822, όσο και την πρώτη δεκαετία μετά την Επανάσταση του 1821. Όταν η ίδια η Παρηγορήτισσα υπολειτουργούσε και η μονή της Κάτω Παναγιάς δεινοπαθούσε, θα μπορούσε να ανεγείρει κτίσματα στο μετόχιό της;

Η πλέον πιθανή εκδοχή είναι ή ότι το οίκημα παραχωρήθηκε από κάποιο Οθωμανό ιδιοκτήτη προ του 1830 ή ότι ανεγέρθηκε ή ανακαινίσθηκε στο πλαίσιο της οικοδομικής δραστηριότητας του ηγουμένου Βενεδίκτου μεταξύ 1840-1843, σύμφωνα και με το «Χρονικό της Μονής» όπως το αναφέρουν τόσο ο Μητροπολίτης Σεραφείμ Ξενόπουλος όσο και οι Κώστας Καιροφύλλας και Κωνσταντίνος Τσιλιγιάννης.

Άποψη νότιου δωματίου το 2021 (Φωτο από αρχείο Δ. Τρουβά)

Στον αντίλογο της τελευταίας εκδοχής, θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι οντάδες (δωμάτια) που ανεγέρθηκαν μέσα η έξω απ' τον περίβολο της Παρηγορίττισας στην προαναφερθείσα περίοδο, είναι προφανώς τα κτίσματα που αποτυπώθηκαν με τον φωτογραφικό φακό του Γερμανικού Αρχαιλογικού Ινστιτούτου, του Πανεπιστημίου της Κολωνίας και του Ιωάννου Λαμπάκη στην περίοδο του 1900. Πρόκειται για πρόχειρης κατασκευής οικίσκους του ενός η δύο δωματίων που δεν συγκρίνονται με το μέγεθος και την αρχιτεκτονική του διατηρητέου κτηρίου.

Η δυτική πλευρά του κτηρίου βρισκόταν μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα σε επαφή με ισόγειο ταπεινό κτίσμα, καλυμμένο με μονόριχτη στέγη, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου καταλάμβανε την σημερινή οδό Γ. Βαρδάνη, σε επαφή σχεδόν με τα κελιά της Παρηγορήτισσας.

Άποψη της Παρηγορήτισσας το 1900 με τους οντάδες του μετοχίου, φωτογραφία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου

Άποψη της Παρηγορήττισας και οντάδων του μετοχίου το 1900 σε φωτογραφία του Ιωάννου Λαμπάκη

7. Το κτίριο του Πολιτιστικού Συλλόγου Άρτης «Ο ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ»

Το κτίριο στο οποίο στεγάζεται σήμερα ο πολιτιστικός Σύλλογος «Ο ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ» θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανήκε στην κατηγορία των νοικοκυρόσπιτων της οδού Πριοβόλου, στην συνοικία του Αγίου Μηνά, όπου κατοικούσαν κυρίως Έλληνες και ξένοι υπήκοοι. Σύμφωνα με την Αρχαιολογική Υπηρεσία Αθηνών το σπίτι χτίστηκε πριν το 1850 -κατά τη διάρκεια, δηλαδή, της οθωμανικής περιόδου - και προφορικές μαρτυρίες λένε ότι χρησιμοποιήθηκε από τους Οθωμανούς σαν Στρατολογία ή Αστυνομικό τμήμα και είναι το οίκημα στο οποίο υπογράφτηκε το 1881 η Συνθήκη απελευθέρωσης της πόλης της Άρτας.

Στον Πίνακα Ηπειρωτών Ευεργετών που δημοσίευσε ο Δικηγορικός Σύλλογος Ιωαννίνων καταγράφεται ότι μετά το 1940 το οίκημα κληροδοτήθηκε από τον τελευταίο ιδιοκτήτη του Παναγιώτη Τζανέτο, στον Δήμο Αρταίων. Αργότερα ο Δήμος το παραχώρησε για τη στέγαση του Πολιτιστικού Συλλόγου «Ο Μακρυγιάννης».

Το κτίριο του Συλλόγου «Μακρυγιάννης» στις αρχές της δεκαετίας του ’80.
(ΣΚΟΥΦΑΣ, τχ. 85, 1995)

Το κτίριο πριν την ανακαίνισή του.(Φωτο από αρχείο Ζωής Μπαρτζώκα)

Το σπίτι, όντας σε κεντρικό δρόμο της πόλης, παρουσιάζει την καλή του πλευρά προς το δρόμο και όχι προς την αυλή. Έχει δύο πόρτες, μια για το κυρίως σπίτι και μια για το χώρο του ισογείου που ίσως, μετά την απελευθέρωση της πόλης, χρησίμευε ως επαγγελματική στέγη. Ο κάτω όροφος είναι φτιαγμένος από πέτρα και διαθέτει κελάρι. Διαβαίνοντας την εξώθυρα, το διαβατικό διαμορφωμένο στο ισόγειο, οδηγεί στην μικρή αυλή στο πίσω μέρος του σπιτιού με τις μανταρινιές. Μπαίνοντας στο διαβατικό, στα δεξιά, υπάρχει πόρτα που οδηγεί και αυτή στο χώρο του ισογείου. Τα σπίτια στην οδό Πριοβόλου δεν διέθεταν τις μεγάλες εκτάσεις των οθωμανικών σπιτιών κοντά στην Μητρόπολη. Επάνω από το διαβατικό βρισκόταν ο καλός οντάς του σπιτιού στην κύρια όψη του οποίου ανοίγονταν πέντε παράθυρα με υαλοστάσια. Το σπίτι δεν έχει ουδεμία προεξοχή ή εσοχή και μόνο έναν εξώστη που στηρίζεται σε πέτρινα φουρούσια. Το πηγάδι στην αυλή μοιραζόταν σε δύο σπίτια που τα χώριζε μεσοτοιχία, κάτι που ήταν συνηθισμένο εκείνη την εποχή. Γράφει ο Κ. Τσιλιγιάννης : «*Στην οδό Πριοβόλου και δίπλα από το παραδοσιακό κτίριο που στεγάζει σήμερα τον πολιτιστικό σύλλογο «Μακρυγιάννη» υπήρχε μεταξύ αυτής της οικίας του Π. Τζανέτου και της διπλανής οικίας του Μιχάλη Καζάκου ένα κοινό για*

τις δυο οικίες πηγάδι. Το μισό υπάρχει ακόμη στην αυλή του ήδη υπάρχοντος παλαιού κτιρίου» (Τσιλιγιάννης, 2013)

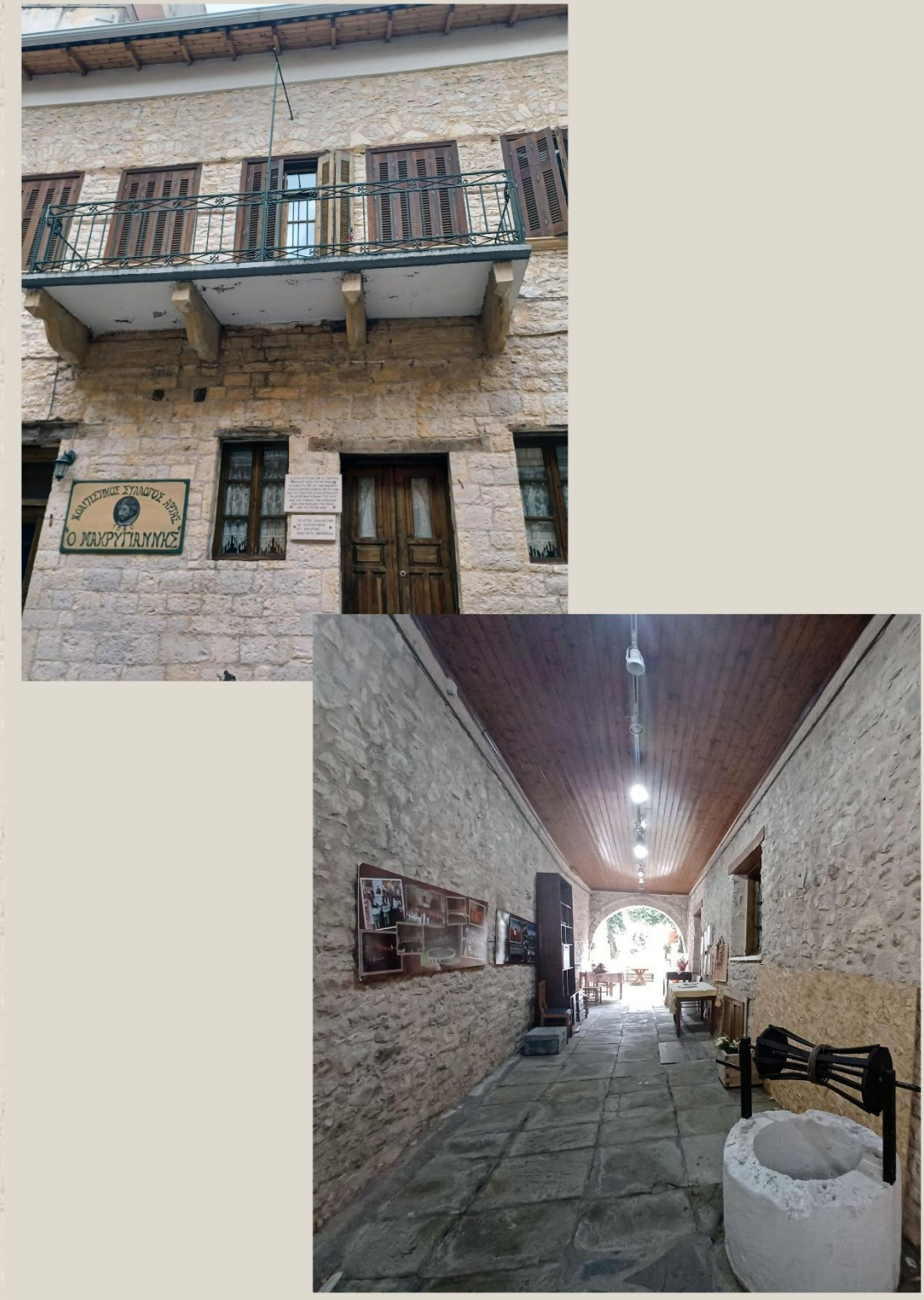

Η πρόσοψη του κτιρίου σήμερα και το διαβατικό που οδηγεί στο εσωτερικό του κτιρίου και τον κήπο (Φωτο Ζωή Μπαρτζώκα)

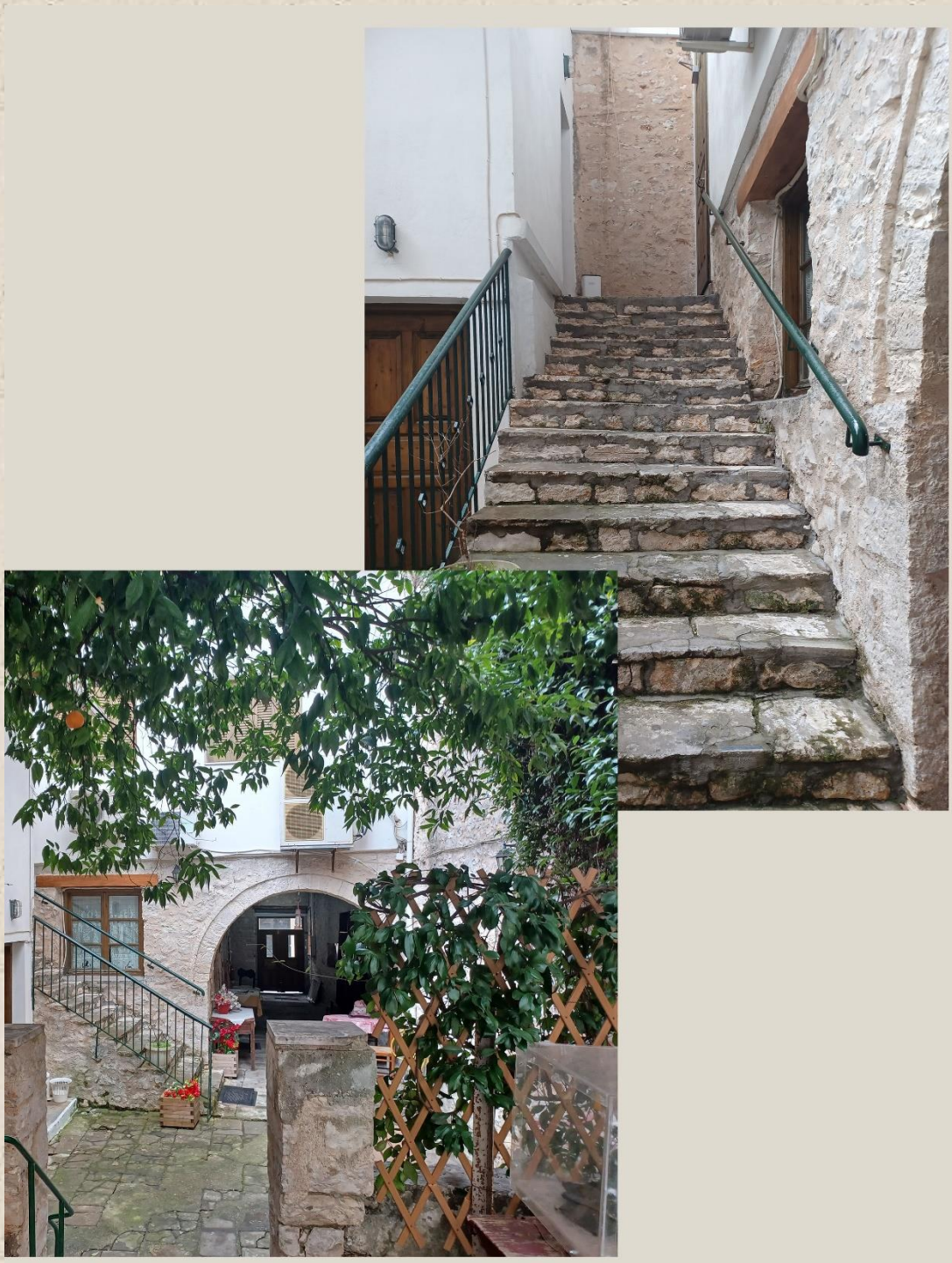

Η σκάλα που οδηγεί στον επάνω όροφο και άποψη του κήπου (Φωτο Ζωή Μπαρτζώκα)

Μια γωνιά του κήπου και το παλιό πηγάδι στην μεσοτοιχία με το διπλανό σπίτι. (Φωτο Ζωή Μπαρτζώκα)

Άποψη από το εσωτερικό του κτιρίου με τα σκηνικά για την παράσταση του έργου του Δημήτρη Κεχαΐδη «Το Πανηγύρι» από το θεατρικό τμήμα του «Μακρυγιάννη» σε σκηνοθεσία Ζωής Μπαρτζώκα και σκηνικά Δημήτρη Βάσσου. (Φωτο Ζωή Μπαρτζώκα)

*****

8. Βιβλιογραφία

1. ΑΡΤΙΝΟΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ ΚΑΙ Η ΑΡΤΑ, Έκδοση Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Άρτας , Επιμέλεια κ. Κ. Βαίτση
2. Βασταρούχας Γ. (1967), "*Το πρώτο χοροδιδασκαλείο*", ΣΚΟΥΦΑΣ, τχ. 33, τόμος Γ'
3. Εφημερίς της Κυβέρνησης του Βασιλείου της Ελλάδος (2.2.1962), τχ. 2ον, αριθμ. φ. 35
4. Ζάχος Α. (1911), "*Λαϊκή αρχιτεκτονική*", Περιοδικό *Ο Καλλιτέχνης*
5. Zachos A. (1923), "Altere Wohnbauten auf Griechishem Boden, Wasmuths Monatshefte fur Baukunst, VII Jahrgang
6. Ζάχος Α. (1928) "Αρχιτεκτονικά σημειώματα. Ιωάννινα". Ηπειρωτικά Χρονικά, Γ'
7. ΗΠΕΙΡΟΣ-ΘΕΣΣΑΛΙΑ-ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, "Μέσα από το φακό του Α. Ζάχου" (2007), Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής , Μουσείο Μπενάκη
8. Κουρμαντζής, Γ. (1987). "Από τη Βυζαντινή στην Οθωμανική πόλη". Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου ιστορίας «"Ήπειρος 15ος – 20ος αιώνας»", Εκδ. Δήμου Ιωαννιτών.
9. Καιροφύλλας Κ. (1929), "Ιστορικά Σημειώματα περί Άρτας", Ηπειρωτικά Χρονικά
10. Λουκάκης Π. (1960), "Το Ελληνικό Λαϊκό σπίτι", Αθήνα
11. Μιχελής Π, (2002) "Η Αρχιτεκτονική ως τέχνη", Αθήνα
12. Οικονόμου Α. (2019), "Σχεδιασμός και χάραξη της κατασκευής στην όψιμη οθωμανική περίοδο", 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων, Αθήνα
13. Ορλάνδος Α. (1936), "Παλαιά Αστικά Σπίτια της Άρτης", ΑΒΜΕ 2
14. Πενταγιώτης Κ. (1960) "ΠΡΙΝ ΑΝΘΙΣΕΙ Η ΣΟΥΒΛΑ", Αθήνα
15. Σάθας Κ. (1979), "Βιογραφικόν σχεδίασμα περί του Πατριάρχου Ιερεμίου Β'", Θεσ/νίκη
16. Σεραφείμ Ξενόπουλος του Βυζαντίου (1884) "Δοκίμιον Ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης" Αθήναι
17. Τσιλιγιάννης Κ. (2007), "Η ιστορία του Μοναστηριού της Κάτω Παναγιάς", Άρτα
18. Τσιλιγιάννης Κ., "ΣΕΡΓΙΑΝΙ ΣΤΗΝ ΠΑΛΙΑ ΑΡΤΑ", Αθήνα, 2013
19. Τσούτσινος Γ. (1971), "Η Μάχη της Άρτας", Εκδόσεις: Ηπειρώτικη Εστία, τ. Κ'
20. Τριχιά Ει., (1969), Συλλογή λαογραφικού υλικού εκ της επαρχίας Άρτης, του νομού Άρτης, Ειρήνη Τριχιά του Αχχιλέως, 1969, https://pergamos.lib.uoa.gr/)
21. Φιλιππίδης Δ. (1984), "Νεοελληνική αρχιτεκτονική" Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα

Copyright

© Αναστασία Καρρά

Η εργασία είναι μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση επί χρημάτων και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή σε άλλη διασκευή, σύμφωνα με τον Ν.2387/1920 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/1993 και ισχύει σήμερα) και κατά τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (η οποία έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), χωρίς τη γραπτή άδεια του συγγραφέα.

ΑΡΤΑ 28.02.2022